

“अपिम्यः पूर्यम्यः पयिकृद्भयो नमः”

INTRODUCTION.

I have great pleasure in introducing this text. It is not a mere compilation of passages from larger works in Sanskrit, collected at random. It is a course of study, which follows a definite plan. And the plan is obvious. We all know that the chief value of the study of Sanskrit, to-day, is *cultural*. It is intended to offer within the short compass of this book, the outstanding ethical and spiritual values of life represented in Sanskrit literature, that have given shape to Indian civilization, so that a majority of students who forget every word of Sanskrit after they have left their schools, may still possess some ideas of the higher values of life achieved by the ancients; that may inspire them in their own life to-day! I gave a considerable thought to the subject and it took me some time to decide as to what particular selections from a huge mass of Sanskrit literature, would suit the requirements of our students, in the present age.

Having made a list of selections from the original Sanskrit works, I discovered that it would not be possible for me to reprint them as they are.

Certain changes were inevitable. I took the scissors. The longish texts were cut down within a short compass. The difficult passages were made simple. Verse was turned into prose interwoven with the important popular verses that must be of a special interest to the students. The older texts offered irregularities of language that were largely treated barring such cases as had already gained popular recognition in the text, or were otherwise unavoidable. Alterations and additions to the original text were made not only in the interest of the requisite standard of a simple language which it is intended to teach; but also in the interests of decency of thought, according to our modern judgement. Such passages as were unfit becoming for study in the class-room were expunged, and instead of them, more suitable passages were substituted. All this signified a heavy work indeed, which I deliberately took upon myself in the interest of our students. I must mention this while introducing the changes, I have tried to depart from the original text as little as possible. For, if I had not done so, all charm of the book would have disappeared its classical beauty vanished and its representative character dead and gone. I was, therefore, careful not to supplant but to supplement the original text which is our chief object of study. The lessons in this book are properly graded from simple to a complex style of writing, within the required standard. They are interspersed at stages with much easier lessons to give a breathing pause to students during their

rapid course of study from less difficult to more difficult lessons.

I have also introduced certain other changes in printing the text. In order to make the text readily intelligible to the beginners I have in most places, taken liberty to put a hyphen between the various members of a compound, and did not care to observe strictly the rules of Sandhi in a sentence. I have made a free use of the marks of English punctuation—the comma and the semi-colon. It need not be mentioned that I have adopted these measures with a view to present the Sanskrit text to the beginner in such a manner, that his eye may readily catch the word in its typical form not yet distorted by the euphonic rules of combination. We all know that half the meaning of the Sanskrit text is brought home to the student's mind, at

much worry. It is a mistake to print Sanskrit texts for beginners without employing the necessary devices for an easy reading of the text. It is positively harmful for the students, to print the Sanskrit texts in a small type, so closely printed! It is most discouraging for a student to read Sanskrit text badly printed on a paper of rough quality. The pages of a Sanskrit book must contain broad margins on all sides for special notes to be taken down by students. Let us provide all these external aids that go to help the proper

reading and understanding of the text. We must do our best to dispel the notion that Sanskrit is a difficult language !

In the end I must say in most general terms, a few words about the nature of selections that I have made. I am definitely of opinion that no better text in Sanskrit studies could be found for the beginners than the well-known *Hitopadeśa* with its easy and simple style of writing I, therefore, make a beginning with the *Hitopadeśa* in its expurgated form, which is so indispensable ; and follow it up with the *Panch-tantra* which is its source, and is so akin to it in the subject-matter, and the style of writing slightly advanced ! But the stories that belong to the cycle of the *Panchtantra* and *Hitopadeśa*, at their best, teach us the practical wisdom of the world and do not take us further ! Generally speaking, they are lacking in that idealism which inspires a nation for higher achievements of life. Where could I find lessons in story-form appreciated by the students, embodying the lofty spirit of national idealism which works for regeneration and the upliftment of human heart, and which is so tantalizing with hopes of fulfilment of our national destiny ; if not in the Buddhist Jātaka stories ? The exalted morality of the Jātaka stories is a set-off against the evils of worldly wisdom of a practical man. The language of the Jātaka stories as presented here, in this book, is so graded as to form a forward step in our

संस्कृत-साहित्य-कौमुद्याम्

विषयानुक्रमणिका

पाठ-नामानि	पृष्ठाङ्काः
१ ईश-स्तुतिः -	१-३
२ प्रत-शिष्टा	३-४
३ वेदादिशास्त्राणां नामरूप-निरूपणम्	५-६
४ द्वितीयदेशे—प्रस्ताविका	७-८
५ " —सुधक-कपोतामां कथा	१०-१३
६ " —मृग-काक-अट्गाल-कथा	१३-१६
७ " —शुभ-भार्गवरयोः कथा	१६-१८
८ " —वृद्धप्याप्रस्य कथा	१८-२०
९ " —रत्नक-वार्द्धमयोः कथा	२०-२१
१० " —सिद्ध-मृषिक-विद्याल-कथा	२१-२२
११ " —सिद्ध-शशकयोः कथा	२२-२३
१२ " —काक-कृष्णसर्प-राजनुवादि-कथा	२३-२४
१३ " —परि-यानर-कथा	२४-२५
१४ " —नीलपर्ण-अट्गाल-कथा	२५-२६
१५ " —वीलोपादि-यानर-कथा	२६
१६ " —मुनिमृषिक-कथा	२७
१७ " —प्राज्ञ-सन्तु-कलश-कथा	२८
१८ " —व्याध-मृग-शूकर-अम्बु-कथा	२८-२९
१९ " —धूर्त-प्राज्ञ-प्राज्ञ-कथा	२९-३०
२० " —प्राज्ञ-मनु-कृष्णसर्प-कथा	३०-३१
२१ " —प्रकीर्ण-मीति-श्लोकाः	३१-३३

An attempt is made to make this small book fully representative of the cultural heritage of ancient India. To keep alive the general interest of the student in the book, variety in selections is maintained throughout by presenting passages of different character, such as narrative, epic, dramatic, poetical, historical, religious and didactic, etc. There is one big vein of high morality that runs throughout the various pieces and links them up in one common whole. This spiritual vein supplies the nation with its life-blood. It nourishes the "constant mind" of Humanity. May the students of Sanskrit who read this book have a rich supply of this life-blood of the nation. Thus invigorated, they may live a strong and healthy life of disinterested service, in and through the Society, which is the chief message of Sanskrit Literature of a high order, through distant ages.

LACHHMI DHAR,

April 15, 1949.

St Stephen's College, Delhi.

संस्कृत-साहित्य-कौमुद्याम्

विषयानुक्रमणिका

पाठ-नामानि	पृष्ठाङ्काः
१ ईश-स्तुतिः -	१-३
२ प्रत-शिक्षा	३-४
३ वेदादिशास्त्राणां नामरूप-निरूपणम्	५-६
४ द्वितीयदेशं—प्रस्ताविका	७-८
५ " —सुधक-कपोतानां कथा	१०-१३
६ " —मृग-काक-अट्गाल-कथा	१३-१६
७ " —शृङ्ग-मार्जारयोः कथा	१६-१८
८ " —वृद्धव्याघ्रस्य कथा	१८-२०
९ " —रजक-गर्दभयोः कथा	२०-२१
१० " —सिंह-मूषिक-विद्वान्-कथा	२१-२२
११ " —सिंह-शयकयोः कथा	२२-२३
१२ " —काक-कृष्णसर्प-राजकुत्रादि-कथा	२३-२४
१३ " —वसि-यामर-कथा	२४-२५
१४ " —भीलवर्ण-अट्गाल-कथा	२५-२६
१५ " —कीर्लोपाटि-यामर-कथा	२६
१६ " —मुनिमूषिक-कथा	२७
१७ " —प्रादल-सल्लु-कलश-कथा	२८
१८ " —व्याध-मृग-शूकर-अश्व-कथा	२८-२९
१९ " —भूत-द्याव-प्रादल-कथा	२९-३०
२० " —प्रादल-मकुल-कृष्णसर्प-कथा	३०-३१
२१ " —प्रकीर्ण-नीतिरत्नोक्तः	३१-३३

पाठ-नामानि

पृष्ठाङ्काः

२२	साणक्य-श्रुतानि	३३-३४
२३	पञ्चतन्त्रे—राजो बालस्य च कथा	३४
२४	" —वणिक्पुत्र लोहमुला-कथा	३५-३७
२५	" —धर्मपुत्रि-पात्रपुत्रि-कथा	३७-३८
२६	" —रघु-कविब्रह्म-मार्जित-कथा	४०-४१
२७	" —सिद्धकारका माह्वणपुत्राः	४१-४२
२८	" —शुभालीशुभ सिद्धशायक-कथा	४३-४४
२९	" —काकोत्तुकर्षोर्ध्वम्	४५-४६
३०	" —शिविकर्षोत्तयो कथा	४६-४८
३१	" —प्रकीर्णं नीतिश्लोकाः	४८-४९
३२	ज्ञानकमालायाम्—विश्वम्भर-ज्ञानकम्	५०-५१
३३	" —कुम्भ-ज्ञानकम्	५२-५३
३४	" —गुणयोग-ज्ञानकम्	५३-५४
३५	" —प्रकीर्णानि धर्मसम्बन्धीनि	५४-५५
	श्रुतार्थानि	५५-५६
३६	रामायणे—रामायण-धनवान्-प्रतिष्ठा	७३-७४
३७	" —वध्यामन्यवर्णनम्, श्रुतीव साधोत्तमः	७५-७६
३८	" —वर्णनम्	७६-७७
३९	महाभारते—सर्पसाधकद्वारा आत्मम्	८१-८२
४०	" —सर्पसाधकं, पाण्डवानाम् धृतराष्ट्र- प्रतीतिवर्णनम्	८२-८३
४१	" —सर्पसाधकं आत्मम्	८३-८४
४२	" —सर्पसाधकं आत्मम्	८४-८५
४३	" —सर्पसाधकं आत्मम् —I	८५-८६
४४	" — " —II	८६-८७

पाठ-नामानि

पृष्ठाङ्काः

४५ महाभारते—सुप्रिष्ठिर-शक-संवादः	१०१-१०४
४६ " —संकीर्ण-पद्यानि	१०५-१०७
४७ मानव-धर्मशास्त्रम्	१०८-१०९
४८ नानाकाव्येषु—संकीर्ण पद्यानि	१०९-१११
४९ भागवतपुराणे—महापुरुष-संक्षेपम् —	१११-११२
५० मार्कण्डेयपुराणे—मदनोपाख्यानम्	११३-११४
५१ " —विपश्चित्-कथा	११६-११८
५२ " —हरिश्चन्द्रोपाख्यानम्	११८-१२०
५३ भासस्य—मण्डन-व्यायोगः	१२६-१२६
५४ " —कार्त्त-भारम्	१३६-१-३
५५ " —बाल-चरितम्	१४३-१४६
५६ कालिदासस्य शतसुन्दारे—पद्मशतपथनम्	१५०-१५३
५७ " —सुकवः	१५३-१५४
५८ नानाकाव्येषु—सुकवः	१५४-१५५
५९ श्रीहर्षस्य तात्पर्यशासनम्	१५६-१५७
६० शुक्रनासोपदेशः	१५८-१५९
६१ अर्जुनद्वरे पद्यानि —	१६०-१६२

(N. 11.) On page 26, line 10, For कीर्णोपाख्यान-कथा read, कीर्णोपाख्यान-कथा ।

संस्कृत-साहित्य-कौमुदी

[The opening prayer in this book, as printed below, is drawn from various religious works in Sanskrit. It breathes a spirit of universal love and selfless service, that is the characteristic message of Sanskrit literature.]

प्रथमः पाठः ॥ १ ॥

(ईश-स्तुतिः)

यस्मिन् सर्वम् यतः सर्वम्, यः सर्वम् सर्वतश्च यः ।
यश्च सर्वमपो नित्यः, तस्मै सर्वोत्तमे नमः ॥१॥

यदाज्ञया भाति दिवास्तोऽयम्,
यदाज्ञया भाति निशास्तथा ।
यदाज्ञया सर्वमिदं विभाति,
तम्, एषदेवम्, शरणं प्रजामः ॥ २ ॥

तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्,
तं देवतानां परमं च देवतम् ।
पतिं पत्नीनां परमं परस्ताद्,
विदाम देवं भुवनेशमीढजम् ॥ ३ ॥

पिताऽसि लोकस्य चमचम्ब्य,
 त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
 न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो,
 लोकत्रयेऽप्यप्रतिम-प्रभाव ! ॥ ४ ॥

तस्मान् प्रणम्य प्रणिधाय कायम्,
 प्रसादयेत्वाम्, अहमोशमीडयम् ।
 पितेव पुत्रस्य सुखेव सख्युः,
 प्रियः प्रियायार्हसि देव ! सोढुम् ॥ ५ ॥

त्वमेव माता च पिता त्वमेव,
 त्वमेव बन्धुश्च गुरुस्त्वमेव ।
 त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव,
 त्वमेव सर्वं मम देवदेव ! ॥ ६ ॥

अभयं देहि देवेश ! पापाद् अस्मान् निवारय ।
 वयं त्वां शरणं यामः, रक्ष नः शरणागतान् ॥
 भक्तिं देहि श्रुतं देहि, धर्मं देहि स्वतन्त्रताम् ।
 देहि योगं च बुद्धिं च, जनानां हित-कारिणीम् ॥

न त्वहं कामये राज्यम्, न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
 श्रुति-आर्ति-नाशनम्

। पशूनाम्,
 परंपाम् ।

आतङ्क-द्वारं अगस्त्य सर्वम्,

दोषाः प्रत्याशं मयिना मयान्तु ॥ १० ॥

सर्वमस्तु दुर्गाणि, सर्वं भद्राणि पश्यतु ।

सर्वं भवमान् अवाप्नोतु, सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥ ११ ॥

आवृण-वत्सवपयेत् शुभं भूयात् सर्वमगताम् ।

व.व्याणमस्तु । भद्रमस्तु । शान्तिरस्तु ॥

शान्तिः । शान्तिः । शान्तिः ।

[At the time of admission to the 'gurukula' in
ancient India, the 'Prachinacharya' was asked to take a vow
to maintain conduct and the daily routine of life,
as the Vrata Shiksha. At the time of the
test too, the teacher gave instruction how to
*1 This lesson is adapted from the ancient
teaching.]

॥ ११ ॥

पिताऽसि लोकस्य नगचरम्य,
 त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गगीयान् ।
 न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो,
 लोकत्रयेऽप्यप्रतिम-प्रभाव ! ॥ ४ ॥

तस्मान् प्रणम्य प्रलिघाय कायम्,
 प्रसादये त्वाम्, अहमीशमीडयम् ।
 पितेव पुत्रस्य सखेव सग्युः,
 प्रियः प्रियायादमि देव ! मोदुम् ॥ ५ ॥

त्वमेव माता च पिता त्वमेव,
 त्वमेव बन्धुश्च गुरुस्त्वमेव ।
 त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव,
 त्वमेव सर्वं मम देवदेव ! ॥ ६ ॥

अभयं देहि देवेश ! पापाद् अस्मान् निवारय ।
 वयं त्वां शरणं यामः, रक्ष नः शरणागतान् ॥ ७ ॥

देहि, धर्मं देहि स्वतन्त्रताम् ।
 च, जनानां हित-कारिणीम् ॥ ८ ॥

स्वर्गं नापुनर्भवम् ।

नाम् आर्ति-नाशनम् ॥ ९ ॥

पशूनाम्,
 परेषाम् ।

आतङ्क-हानं जगदस्तु सर्वम्,
दोषाः प्रणाशं सकलाः प्रयान्तु ॥ १० ॥
सर्वस्तरतु दुर्गाणि, सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
सर्वः कामान् अवाप्नोतु, सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥ ११ ॥

आव्रत-स्तम्बपर्यन्तं शुभं भूयान् सर्वजगताम् ।
कल्याणमस्तु । भद्रमस्तु । शान्तिरस्तु ॥
शान्तिः ! शान्तिः ! शान्तिः !

[At the time of admission to the 'Gurukula' in ancient India, the 'Brahmachari' was asked to take a vow in certain matters of conduct and the daily routine of life, that is known as the Vrata Śikṣā. At the time of the dismissal service too, the teacher gave instruction how to live in this world. This lesson is adapted from the ancient texts that embodied the teaching.]

द्वितीयः पाठः ॥ २ ॥

(व्रत-शिक्षा)

[आचार्योऽन्वेशस्तिनमनुशामि । व्रतचारी वादमिति प्रत्याह ।]

पुत्रक ! व्रतचारी असि । कर्म कुरु ।
वाचं वच्तु । सत्यं वद । धर्मं धर ।
स्वाध्यायान् मा प्रमद । शृणुष्वान् न प्रमदिष्यस्व ।

पिताऽसि लोकस्य चमचम्य,
 त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गनीयान् ।
 न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो,
 लोकत्रयेऽप्यप्रतिम-प्रभाव ! ॥ ४ ॥

तस्मान् प्रणम्य प्रणिधाय कायम्,
 प्रसादये त्वाम्, अहमोशमीड्यम् ।
 पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः,
 प्रियः प्रियायार्हसि देव ! सोढुम् ॥ ५ ॥

त्वमेव माता च पिता त्वमेव,
 त्वमेव बन्धुश्च गुरुस्त्वमेव ।
 त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव,
 त्वमेव सर्वं मम देवदेव ! ॥ ६ ॥

अभयं देहि देवेश ! पापाद् अस्मान् निवारय ।
 वयं त्वां शरणं यामः, रक्ष नः शरणागतान् ॥ ७ ॥
 भक्तिं देहि श्रुतं देहि, धर्मं देहि स्वतन्त्रताम् ।
 देहि योगं च बुद्धिं च, जनानां हित-कारिणीम् ॥ ८ ॥

न त्वहं कामये राज्यम्, न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
 कामये दुःख-तप्तानाम्, प्राणिनाम् श्रार्ति-नाशनम् ।

नृणां शिवं चास्तु, तथा पशूनाम्,
 स्वेषां चित्तं धाम्ना तेषां योग्यम् ।

प्रत-रिशा

आतङ्क-हानं जगदस्तु सर्वम्.
दोषाः प्रयाग सवलाः प्रयान्तु ॥ १० ॥
सर्वस्तरतु दुर्गाणि, सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
सर्वः कामान् अवाप्नोतु, सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥ ११ ॥

आवृष्ट-सम्भरयेन्त शुभ भूयात् सर्वजगताम् ।
कल्याणमस्तु । भद्रमस्तु । शान्तिरस्तु ॥
शान्तिः ! शान्तिः ! शान्तिः !

[At the time of admission to the 'University' of ancient India, the 'Brahmavert' was asked to take up certain matters of conduct and the daily routine of that is known as the Vrata Śikṣā. At the time of dismissal service too the teacher gave instruction as to how live in this world. This system is adopted from the ancient texts that embodied the teaching.]

द्वितीयः पाठः ॥ २ ॥

(व्रत-रिशा)

[आचार्याऽभेदादिमनुशास्त्रिः । इत्युपासी वाङ्मनिर्वाच्यता
पुत्रकः । इत्युपासी कति । धर्मं कुरु ।
धर्मं दत्तु । धर्मं वद । धर्मं वर ।
स्वाध्यायात् मा प्रमद । कुशलात् न प्रमदितव्यम् ।

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य,
 त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
 न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो,
 लोकत्रयेऽप्यप्रतिम-प्रभाव ! ॥ ४ ॥

तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायम्,
 प्रसादये त्वाम्, अहमीशमीडयम् ।
 पितेव पुत्रस्य सखेव संख्युः
 प्रियः प्रियापार्हसि देव ! सोढुम् ॥ ५ ॥

त्वमेव माता च पिता त्वमेव,
 त्वमेव बन्धुश्च गुरुस्त्वमेव ।
 त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव,
 त्वमेव सर्वं मम देवदेव ! ॥ ६ ॥

अभयं देहि देवेश ! पापाद् अस्मान् निवारय ।
 वयं त्वां शरणं यामः, रक्ष नः शरणागतान् ॥७॥
 भक्तिं देहि श्रुतं देहि, धर्मं देहि स्वतन्त्रताम् ।
 देहि योगं च बुद्धिं च, जनानां हित-कारिणाम् ॥८॥

न त्वहं कामये राज्यम्, न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
 कामये दुःख-तप्तानाम्, प्राणिनाम् आर्ति-नाशनम् ॥९॥

नृणां शिवं चास्तु, तथा पशूनाम्,
 स्वर्षां शिवं चास्तु, तथा परेषाम् ।

आतङ्क-हानं जगदस्तु सर्वम्,
 दोषाः प्रणागं सकलाः प्रयान्तु ॥ १० ॥
 सर्वस्तरतु दुर्गाणि, सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
 सर्वः कामान् अवाप्नोतु, सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥ ११ ॥

आब्रह्म-स्तम्भपर्यन्तं शुभं भूयात् सर्वजगताम् ।
 कल्याणमस्तु । भद्रमस्तु । शान्तिरस्तु ॥
 शान्तिः ! शान्तिः ! शान्तिः !

[At the time of admission to the 'Gurukula' in ancient India, the 'Brahmachari' was asked to take a vow in certain matters of conduct and the daily routine of life, that is known as the Vrata Śikshā. At the time of the dismissal service too, the teacher gave instruction how to live in this world. This lesson is adapted from the ancient vrata that embodied the teaching.]

द्वितीयः पाठः ॥ २ ॥

(ग्रन्-शिक्षा)

[आचार्याऽभ्येवास्मिन्मनुशाम्नि । इत्यचारी वादमिति श्रव्याह ।]

पुत्रक । इत्यचारी इति । कर्म कुरु ।
 वाय पश्य । मय्य वद । धर्मं वर ।
 स्वाध्यायान् मा प्रमदः । कुरुताम् न प्रमदिनन्दम् ।

आतङ्क-हानं जगदस्तु सर्वम्,
दोषाः प्रणाशं मरुताः प्रयान्तु ॥ १० ॥
सर्वस्तरतु दुर्गाणि, सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
सर्वः कामान् अवाप्नोतु, सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥ ११ ॥

आम्रद्व-स्तम्बपर्यन्तं शुभं भूयात् सर्वजगताम् ।
कल्याणमस्तु । भद्रमस्तु । शान्तिरस्तु ॥
शान्तिः ! शान्तिः ! शान्तिः !

[At the time of admission to the 'Gurukulā' in ancient India, the 'Brahmachari' was asked to take a vow in certain matters of conduct and the daily routine of life, that is known as the Vrata Śikṣā. At the time of the dismissal service too, the teacher gave instruction how to live in this world. This lesson is adapted from the ancient texts that embodied the teaching.]

द्वितीयः पाठः ॥ २ ॥

(व्रत-शिक्षा)

[आचार्याऽग्नेवाग्निमनुशामि । आचचार्यो वाहमिनि प्रव्याह ।]

पुत्रकः । प्रहृष्टासीति । कर्म कुरु ।
यावत् पश्य । सर्वं वद । धर्मं वद ।
स्वाध्यायान् मा प्रमद । कुरुत्वान् न प्रमदितव्यम् ।

आतङ्ग-हानं जगदस्तु सर्वम्,
 दोषाः प्रणाशं सकलाः प्रयान्तु ॥ १० ॥
 सर्वस्तरतु दुर्गाणि, सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
 सर्वः कामान् अवाप्नोतु, सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥ ११ ॥
 आग्रह-स्तम्भपर्यन्तं शुभं भूयात् सर्वजगताम् ।
 कल्याणमस्तु । भद्रमस्तु । शान्तिरस्तु ॥
 शान्तिः ! शान्तिः ! शान्तिः !

[At the time of admission to the 'Gurukulā' in ancient India, the 'Brahmachari' was asked to take a vow in certain matters of conduct and the daily routine of life, that is known as the Vrata Śikṣā. At the time of the dismissal service too, the teacher gave instruction how to live in this world. This lesson is adapted from the ancient texts that embodied the teaching.]

द्वितीयः पाठः ॥ २ ॥

(व्रत-शिक्षा)

[आचार्याङ्गमेवास्मिन्नुपनिषत्सु । ब्रह्मचारी पादमिति प्रत्याह ।]

पुत्रकः । ब्रह्मचारी अस्ति । कर्म कुदः ।
 वाचं यच्छु । सत्यं वद । धर्मं चर ।
 स्वाध्यायान् मा प्रमदः । कुशलान् न प्रमदिष्यम् ।

पिताऽसि लोकस्य नगचरस्य,
 त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गंगयान् ।
 न त्वत्समोऽस्त्यस्यधिकः कुतोऽन्यो,
 लोकत्रयेऽप्यप्रतिम-प्रभाव ! ॥ ४ ॥

तस्मान्न प्रणम्य प्रणिधाय कायम्,
 प्रसादयेत्ताम्. अहमोशमीडयम् ।
 पितेव पुत्रस्य सखेव सस्युः,
 प्रियः प्रियायाहमि देव ! मोदुम् ॥ ५ ॥

त्वमेव माता च पिता त्वमेव,
 त्वमेव बन्धुश्च गुरुस्त्वमेव ।
 त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव,
 त्वमेव सर्वं मम देवदेव ! ॥ ६ ॥

अभयं देहि देवेश ! पापाद् अस्मान् निवारय ।
 वयं त्वां शरणं यामः, ख नः शरणागतान् ॥ ७ ॥
 भक्तिं देहि श्रुतं देहि, धर्मं देहि स्वतन्त्रताम् ।
 देहि योगं च वृद्धिं च, जनानां हित-कारिणीम् ॥ ८ ॥

न त्वहं कामये राज्यम्, न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
 कामये दुःख-तप्तानाम्, प्राणिनाम् आर्ति-नाशनम् ॥ ९ ॥

नृणां शिवं चास्तु, तथा पशूनाम्,
 स्वेषां शिवं चास्तु, तथा परेषाम् ।

आतङ्क-दीनं जगदस्तु सर्वम्,

दोषाः प्रणाग्न सक्ताः प्रयान्तु ॥ १० ॥

सर्वस्तरतु दुर्गाणि, सर्वो भद्राणि पश्यतु ।

सर्वः कामान् अवाप्नोतु, सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥ ११ ॥

आद्यद्र-साम्बर्षन्तं शुभं भूयान् सर्वजगताम् ।

कल्याणमस्तु । भद्रमस्तु । शान्तिमस्तु ॥

शान्तिः ! शान्तिः ! शान्तिः !

[At the time of admission to the 'Gurukula' in ancient India, the 'Brahmachari' was asked to take a vow in certain matters of conduct and the daily routine of life, that is known as the Vrata Śikṣā. At the time of the dismissal service too, the teacher gave instruction how to live in this world. This lesson is adapted from the ancient texts that embodied the teaching.]

द्वितीयः पाठः ॥ २ ॥

(व्रत-शिक्षा)

[छात्रार्थाऽभ्येवमित्तमनुशासि । ब्रह्मचारी वादृषिनि प्रत्याह ।]

पुत्रकः । ब्रह्मचारी कृषिः । धर्मं कुरु ।

वाग्ध वरतु । सर्वं वद । धर्मं चर ।

स्वाध्यायान् मा प्रमदः । कुशलान् न प्रमदिष्यम् ।

विताञ्जि लोकस्य चमनस्य,
 नमस्य पूनम मुनमैरीयान् ।
 नमस्यमोऽङ्गभ्यधिकः कुतोऽङ्गो,
 नोऽङ्गभ्यधिक-पञ्चा ! ॥ ४ ॥

तस्मान् प्रलभ्य प्रणिधाय कायम्,
 प्रगादयेत्याम्, अदमीशमीड्यम् ।
 विरे पूनस्य मारेर सान्नुः,
 श्रियः श्रियायाहेभि देव ! मोदुम् ॥ ५ ॥

नमस्य मन्त्रा न विना श्रमेन,
 नमस्य वन्धुष मुनमैरीयान् ।
 नमस्य विद्या द्रुतिगो श्रमेन,
 नमस्य मां मम देवदेव ! ॥ ६ ॥

नमस्य इदि देवेय ! वागाद् अस्मान् निरागम् ।
 नमस्य नमः शान्त गामः, नमः नमः शान्तगामम् ।
 नमस्य इदि अत्र देदि, भर्तु देदि भवन्वत्तम् ।
 इदि मम नमः वृद्ध नमः जनानां दित वामिर्लभम् ।

नमस्य कामये मन्त्रम्, नमस्य नापुनमैरीयम् ।
 कामये इत्य नमानाम् प्राणिनाम् शान्ति नादानम् ।

इत्युं दे. १ वन्धु नमः वन्धुनम्,
 इत्युं दे. १ वन्धु नमः वन्धुनम् ।

आतङ्क-हीनं जगदस्तु सर्वम्,

दोषाः प्रयाग सकलाः प्रयान्तु ॥ १० ॥

सर्वस्तरतु दुर्गाणि, सर्वो भद्राणि पश्यतु ।

सर्वः कामान् अवाप्नोतु, सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥११॥

आब्रह्म-स्तम्बपर्यन्तं शुभं भूयान् सर्वजगताम् ।

फलपाणमस्तु । भद्रमस्तु । शान्तिरस्तु ॥

शान्तिः ! शान्तिः ! शान्तिः !

{At the time of admission to the 'Gurukulā' in ancient India, the 'Brahmachāri' was asked to take a vow in certain matters of conduct and the daily routine of life, that is known as the Vrata Śikṣā. At the time of the dismissal service too, the teacher gave instruction how to live in this world. This lesson is adapted from the ancient texts that embodied the teaching }

द्वितीयः पाठः ॥ २ ॥

(व्रत-शिक्षा)

[आचार्योऽन्तेयासितमनुशास्ति । ब्रह्मचारी वादमिति प्रत्याह ।]

पुत्रक ! ब्रह्मचारी असि । धर्मं कुरु ।

धर्मं वच्छ । सत्यं वद । धर्मं धर ।

स्वाध्यायान् मा प्रमदः । कुशलान् न प्रमदितव्यम् ।

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य,
 त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
 न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो,
 लोकत्रयेऽप्यप्रतिम-प्रभाव ! ॥ ४ ॥

तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायम्,
 प्रसादये त्वाम्, अहमीशमीडधम् ।
 पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः,
 प्रियः प्रियायादिसि देव ! सोढुम् ॥ ५ ॥

त्वमेव माता च पिता त्वमेव,
 त्वमेव बन्धुश्च गुरुस्त्वमेव ।
 त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव,
 त्वमेव सर्वं मम देवदेव ! ॥ ६ ॥

अभयं देहि देवेश ! पापाद् अस्मान् निवारय ।
 वयं त्वां शरणं यामः, रक्ष नः शरणागतान् ॥७॥
 भक्तिं देहि श्रुतं देहि, धर्मं देहि स्वतन्त्रताम् ।
 देहि योगं च वृद्धिं च, जनानां हित-कारिणीम् ॥८॥

न त्वहं कामये राज्यम्, न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
 कामये दुःख-तप्तानाम्, प्राणिनाम् आर्ति-नाशनम् ॥९॥
 नृणां शिवं चाप्नु, तथा पराणाम्,
 पशूनां शिवं चाप्नु, तथा परेषाम् ।

[In this lesson which is adapted from Madhusudan's Sanskrit Primer, I have endeavoured to give the student a general idea of the extensive character of Sanskrit literature. He may not be able to read all the Sanskrit books in life. At least, he should know some important names of the various kinds of works extant in Sanskrit literature.]

तृतीयः पाठः ॥ ३ ॥

(वेदादिशाखाणाम् नाम-रूप-निरूपणम्)

वेद-शास्त्र-पुराणादिः, स्मृति-न्यायादि-विस्तृतैः ।

अथैतानन्द-चिदम्, परमात्मा निरूप्यते ॥

अथ वेदाः । धर्मं ब्रह्म प्रतिपादयन्, ब्रह्मण्यन्तरम्, वेदः ।
 ऋग्वेदो, यजुर्वेदः, सामवेदोऽथ ईश्वरवेद इति वेदाध्यायः ॥ 'मुक्तिः'
 इत्यत्र नाम वेदस्य । शिक्षा, कल्पो, व्याकरणं, निरुक्तं, धर्मो,
 ज्योतिषम्, इति वेदाङ्गानि षट् ॥

पुराणं न्याय-मीमांसा धर्मशास्त्राणि चेति चत्वारि, उपनिषद् ॥
 तत्र, सप्त प्रतिसप्त पञ्च अन्यन्तर-पञ्चानुषष्टिप्रतिपादकानि
 पुराणानि ॥

ब्रह्मपुराणं विष्णुपुराणं भागवतपुराणमित्यादीनि, अष्टादश
 पुराणानि ॥
 उपपुराणानि आनेकप्रकारकाणि ॥

भूत्यै न प्रमदितव्यम् । यज्ञान् न प्रमदितव्यम् ।
 आचार्यस्याप्रतिकूलः स्यात् । अदत्त-दम्भं प्रतिषिद्धम् ।
 मा गृधः कस्यचिद् धनम् । ऋणं मा कार्षीः ।
 अक्षीर्मा दीव्याः । मा वाचस्व कचन ।
 विषादं मा गाः । सर्वदा त्वया सोत्साहेन भवितव्यम् ।
 कामं परिहर । क्रोधं लोभं मोहं मदं मात्सर्यं छलं कपटं च
 परिहर । आत्मवान् भव, पुत्रक ! सर्वं कार्यं बुद्ध्या
 परोक्षेण । संस्कृतं सुपठ ॥

पूर्वोत्पायी स्यात् । शीचमाचरेत् । सावं प्रातः सन्ध्या-
 मुपासीथाः । मा गुरुभुञ्जीथाः । सामयिको भव ॥
 मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । एष आदेशः ॥
 यानि अस्माकं सुचरितानि तानि त्ययोपास्थानि, नो हतपाणि ।
 यानि अनर्थानि कर्माणि, तानि सेधितव्यानि, नो हतपाणि, एष
 उपदेशः ॥ उत्तिष्ठन्, जाग्रन्, प्राग्य यत्नान् निबोधत । एषा वेदोप-
 निषत् । कर्मव्यं हि मतं सर्वलोकहितम् । तस्मान्, स्थितो भूत्या,
 आत्मनः कार्यमपि विदाय परकार्यं कुरु । एतदनुशासनम् ।
 एषमेवैतदुपास्यम् ॥

[In this lesson which is adapted from Madhusudan's Smṛiti, it is intended to give the student a general idea of the extensive character of Sanskrit literature. He may not be able to read all the Sanskrit books, in life. At least, he should know some important names of the various kinds of works extant in Sanskrit literature.]

तृतीयः पाठः ॥ ३ ॥

(वेद-विशाखाणाम् नाम-रूप-निरूपणम्)

वेद-शास्त्र-पुराणाथैः, स्मृति-न्यायादि-विसृतेः ।

अथ एवमनन्द-चिदम्, परमात्मा निरूप्यते ॥

अथ वेदाः । धर्मं प्रत्य प्रतिपादकम्, प्रमाणशास्त्रम्, वेदः ।
आग्नेयो, यजुर्वेदः, सामवेदोऽथ ईश्वरवेदश्चेति वेदाध्यायः ॥ 'भुक्तिः'
इत्यत्र नाम वेदस्य । शिल्पा, कल्पो, व्याकरणं, निरुक्तं, दण्डो,
ज्योतिषम्, इति वेदाङ्गानि च ॥

पुराण-न्याय-मीमांसा धर्मशास्त्राणि चेति चत्वारि, उपाङ्गानि ॥

तत्र, त्रयो-प्रतिसर्गं वंशं मन्वन्तर-वंशानुचरित-प्रतिपादकानि
पुराणानि ॥

प्रत्युपुराणं विष्णुपुराणं भागवतपुराणमित्यादीनि, अष्टादश
पुराणानि ॥

उपपुराणानि धार्मिकप्रकाशिकाणि ॥

मनु-याज्ञवल्क्यप्रभृतिभिः कृतानि, वर्णाश्रमधर्मविशेषणं विभागेन प्रतिपादकानि धर्मशास्त्राणि ॥ 'स्मृतिः' इत्यपरं नाम धर्मशास्त्रस्य । वाल्मीकिकृतं रामायणमादिकाव्यम् व्यासेन संपादितं महाभारतं चेतिद्वास्तत्वेन प्रसिद्धम् ॥ तद्वद्वयमपि धर्मशास्त्रान्तर्गतम् ॥

अथोपवेदाः । आयुर्वेदो, धनुर्वेदो, गान्धर्ववेदोऽथंशास्त्रं चेति चत्वार उपवेदाः ॥

तत्र चिकित्साशास्त्रमायुर्वेदः । रोगनिवृत्तिरूपं सुखसाधनज्ञानम्, अस्य प्रयोजनम् ।

युद्धशास्त्रं धनुर्वेदः । क्षत्रियाणां स्वधर्माचरणं युद्धम् । दुष्टदस्युचोरादिभ्यः प्रजापालनं च धनुर्वेदस्य प्रयोजनम् ।

गीत-नृत्य-यागभेदेन बहुविधोऽर्थो गान्धर्ववेदः । देवतागधन-निर्विकल्प-समाध्यादिसिद्धिश्च गान्धर्ववेदस्य प्रयोजनम् ।

अथंशास्त्रं च बहुविधम् । नीतिशास्त्रं शिल्पशास्त्रं सूपशास्त्रं चतुःषष्टिकलाशास्त्रं चेति ।

अपि चानेकविधानि शास्त्राणि, नानामुनिभिः प्रणीतानि, भौतिकानि चाध्यात्मिकानि । तत् सर्वमन्यत्र परिशीलनीयम् ॥

[The *Hitopadeśa* is the work of Narayana Pandit. It comes to the notice of the Parsi students in a revised form and in an easy style of composition. The student should try to imitate the style of writing in the *Hitopadeśa*. In the *Hitopadeśa*, parables are more frequently used than the verse. This is characteristic of the latest style of Sanskrit composition and is an help to a beginner who attempts at writing in Sanskrit, without possessing a comprehensive knowledge of the composition of Sanskrit verse.]

चतुर्थः पाठः ॥ ४ ॥

(द्वितीयोऽध्यायः—प्रस्ताविका)

धुतो द्वितीयोऽध्यायः पाठ्य मन्त्रोक्तिः ।
 पापां गर्भं वैविध्यम्, नीतिरिवा ददाति च ॥१॥
 अजगामावदु प्राप्नो, विद्यामयं च चिन्तयेत् ।
 हृत्त इव वैद्योऽपि, मृदुना धर्ममाचरेत् ॥२॥
 विद्या ददाति विनयम्, विनयाद् याति पात्रताम् ।
 पात्रत्वाद् धनमाप्नोति, धनाद् धर्मम्, ततः सुखम् ॥३॥
 यस्मिन् भावने लग्नः, मस्त्रागो नान्यथा मरेत् ।
 वशाच्छलेन, पालानां, नीतिस्तदिह कथ्यते ॥४॥
 अस्मिन् भागोऽधीनोऽस्ति पाटलीपुत्र-नामधेयं नगरम् । तत्र
 सर्वेऽस्मादपि पठ्यमानं श्लोकद्वयं सुधाय—

अनेक-संशयोच्चेदि, परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रम्, यस्य नास्त्यन्व एव सः ॥

यौवनं, धनसम्पत्तिः, प्रभुत्वम्, अविवेकता ।

एकैकमन्यनर्थाय, किमु यत्र चतुष्टयम् ॥

इत्याकरं, आत्मनः पुत्राणाम्, अनधिगतशास्त्राणाम्, नित्य-
उन्मार्गागमिनाम्, शास्त्रा-ननुष्ठानेन, उद्विग्नमनाः स राजा चिन्त-
यामास ।

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन, यो न विद्वान् न धार्मिकः ।

काणेन चतुषा किं वा, चतुः-पीडैव केवलम् ॥

किं च-

स जातो येन जातेन, याति वंशः समुन्नतिम् ।

परिवर्तिनि संसारे, मृतः को वा न जायते ॥

तत् कथम् इदानीम्, एते मम पुत्राः गुणवन्तः क्रियन्ताम् ।

उद्यमेन हि सिध्यन्ति, कार्याणि न मनोरथैः ।

नहि सुप्तस्य सिंहस्य, प्रविशान्त मुखे मृगाः ।

एतद्विन्तयित्वा, स राजा परिदृतसभां कारितवान् । राजोवाच-
भो भोः परिदृताः ! श्रूयताम् । अस्ति कश्चिद् एवम्भूतो विद्वान्-
यो मम पुत्राणाम्, उन्मार्गागमिनाम्, अनधिगतशास्त्राणाम्-
इदानीम् नीतिशास्त्रोपदेशेन पुनर्जन्म कारयितुं समर्थः ? यतः-

पाचः पान्चनमसर्गाद्, धनो मारयतीं द्युतिम् ।
तथा सत्सन्निधानेन, मूरसं याति शरीणताम् ॥

उक्तं च—

दीयते हि मतिस्तात ! दीनीः सह समागमान् ।
समैश्च समतामेति, विशिष्टैश्च निशिष्टताम् ॥

अत्रान्तरे विष्णुशर्मणाम् महापरिदेशः सकल नीतिशास्त्र-
तत्त्वज्ञो बृहत्स्वतिरिवाद्यर्थम् । रेप ! भद्राकुल-संभूता एते
राजपुत्राः । नमसा भोति प्रादपितुं शक्यन्ते ।

जाद्रव्ये निहिता काचिद्, क्रिया फलयती भवेत् ।

न ध्यापानशनेनापि, शुरुयद् पाठयते यकः ॥

अतोऽहं पण्मास्याम्यन्तरे, तस्य पुत्रान् नीतिशास्त्रभिज्ञान्
कारिष्यामि । राजा सविनयं पुनरुवाच—

प्रीतोऽपि गुमनः सद्भाद्, आरोहति सतां शिरः ।

अरमाऽपि याति देवत्वं, महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥

तद् एतेषां अस्मात्पुत्राणां, नीतिशास्त्रोपदेशाय, भयन्नः
प्रमाणम् । इत्युक्तवा, तस्य विष्णुशर्मणो, बृह्मानपुत्र-सरम्, पुत्रान्
समर्पितवान् ।

अथ प्रागाद-शृष्टे, सुगोपविद्यानां राजपुत्राणां पुस्तकान्,
प्रस्तावमेण, स परिदेशतोऽप्रयोत्—

काव्य-शास्त्र-विनोदेन, कालो गच्छति धीमताम् ।

व्यगनेन तु मूर्खाणां, निद्रया फलहेन वा ॥

तद्, भयतां विनोदाय, विचित्रां कथां कथयामि । राजपुत्रै-
रुक्तम् । आर्य ! कथ्यताम् । विष्णुशर्मोदाय । शृणुत मृतम् ॥

[The lessons, as printed below, are presented in revised form. They are adaptations of the original text and do not follow the original order of Hitopadesa.]

पञ्चमः पाठः ॥ ५ ॥

(द्वितीयोपदेशो—लुब्धक-कपोतानाम्-कथा)

अस्मिन् गोदायरीतीरे विशालः शाल्मली-तटः । तत्र नाना-
दिग्देशाद् आगत्य रात्रौ पक्षिणो निवसन्ति । अथ कदाचित्
अयमध्यायां रात्रौ, कश्चिद् व्याधस्तत्र समायातः । अथ ते
व्याधेन, तण्डुल-कणान् विकीर्ष्य, जालं विस्तीर्णम् । स
प्रच्छन्नो भूया मिथः । तस्मिन्नेव काले, निप्रप्रीय-नामा कपोत-
राजः रागद्वारो विपतिं विसर्पन्, तांस्तण्डुल-कणान् अ-
न्नाकथामास । तत्र कपोतराजः तण्डुल-कण-लुब्धान् कपोतान्
व्याधात् । कुतोऽत्र निर्जने वने तण्डुल-कणानां सम्भवः । तस्मिन्
कथ्यतां तावत् । भद्रमिदं न परयामि । एतदुपवनं भुत्वा, कश्चि-
कपोतं मरणम् आह । आ किमेवमुच्यते । भूतलेऽस्मिन्
शङ्कायि सर्वेण आक्रान्तम् ।

ईर्ष्यां पूर्णाम् न्यमनुष्टः, क्रोधनो निग्यशङ्कितः ।

वसमाग्नोपजातो च, पटेने दुःखवागिनः ॥

एतत्तु भुत्वा, सर्वे कपोतास्तत्रोपदिष्टा । यतः । बहुभु-
ज्यं तत्र भोक्तव्यं हिना क्रियन्ते । उक्तञ्च—

लोभान् क्रोधः प्रभवति, लोभान् कामः प्रजायते ।

लोभान्मोहश्च नाशश्च, लोभः पापस्य कारणम् ।

अनन्तरं सर्वे आनेन बद्धा बभूवुः । ततो यस्य पचनान् तत्रा-
वलम्बिताः, त सर्वे तिरस्कुर्वन्ति । तस्य तिरस्कारं भुत्वा, चित्र-
प्रीय उवाच । नाथमस्य दोषः । यतः—

आपदां कथितः पन्था, इन्द्रियाणाम् अमंयमः ।

तल्लयः, संपदां मार्गो, येनेष्टं तेन गम्यताम् ॥

विपन्बाले, विस्मय एव बापुरपलक्षणम् । तद्वयं धैर्यम्
अयत्तम्य, प्रतीकारविन्यतान् । यतः—

षट् दोषाः पुरुषेणैव, दत्तव्या भूतिमिरुद्धता ।

निद्रा तन्द्रा मयं प्रोथ, आलस्यं दीर्घश्रवता ॥

इदानीमप्येव व्रियताम् । सर्वैरेकचित्तीभूष, आलमाशय,
उद्दिष्टताम् ।

अल्पानामपि वस्तुनां, संहतिः कार्यसाधिका ।

वृक्षैर्गुणत्वमापन्नैर्नृप्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥

संहतिः श्रेयसी पुंसां, स्वहृत्स्वैरल्पैरपि ।

तुपेणापि परित्यक्ता, न प्ररोदन्ति तण्डुलाः ॥

इति विचिन्त्य, पक्षिणः सर्वे, आलमाशय, उन्पतिताः । अनन्तरं,
स व्याधः, सुदूराद्, आलापहारकान् तान् अवलोक्य, पथान् प्र-
धायन्, अचिन्त्यन् । यदा एते निपनिष्यन्ति, तदा ये यशम्
पश्यन्ति । ततस्तेषु चक्षुर्विदयातिशयान्तेषु पक्षिषु, स व्याधो
निवृत्तः । अथ सुप्थकं निवृत्तं दृष्ट्वा, कपोता ऊचुः । किमिशानो
कर्तुम् उचितम् । चित्रप्रीय उवाच । "माता, मित्रम्, पिता चेति,
स्वभाषान् व्रित्तम् दितम् ।" तदस्माकं मित्रं, दिव्यपते नाम

मृषिकराजः, चित्ररत्ने नियसति । सोऽस्माकं पाशान्, देह्नी
इत्यालोच्य, सर्वे हिरण्यक-विशर-समोपं गताः । ततो हिरण्य
कपोतावसान-भयान्, चकितः, तूष्णीं स्थितः । चित्रमीय उवाच
सर्वे हिरण्यक ! किम् अस्मान् न संभावसे । ततो हिरण्य
स्तदुपचयनं प्रत्यभिप्राय, समंभ्रमम्, यदिनिःसृत्य कर्त्तव्यं
भ्याः पुण्यवानसि । त्रियतुहन्मे चित्रमीयः समायातः । पाशान्
ब्रूताम् दृष्ट्वा, सविस्मयः, दृष्टं स्थित्वा, हिरण्यकः, चित्रमीय
बन्धनं हेतुं साधयम् उपसर्पति । चित्रमीय उवाच । मित्र ! इ
मैवम् । अस्मदाधिनानाम् एषां तावन् पाशांश्चिच्छिन्धि । तदा
पाशां पश्चात् ऐक्ष्यति । हिरण्यकोऽप्याह । अहमल्पशक्तिः ।
इत्याभ मे कोमलाः । तदेतेषां पाशाश्चेन्मम् कथम् समर्थः । न
पादयो इत्या न चूटयन्ति, तावन् तव पाशां क्षिपामि । तदनन्तरं
एतेषामपि बन्धनं पादचक्षुष्य ऐक्ष्यामि । चित्रमीय उवाच ।
अस्मभ्यम् । तथापि कथाशक्ति, एतेषां बन्धनं नष्टय । कदा
स्मदाधिनानाः दुःखं सोढुं सार्थकाऽसमर्थः । उवाच न —

धनानि जीवितं चैन, परार्थं प्राज्ञ उस्तृजेत् ।
मन्त्रिमित्रे यं स्वागो, विनाशे नियते मति ॥

अथमगन्धाभागाभागी देवः ।

जानि दृश्य-गुणानां न, माम्गमेव मया मद ।

मन्त्र-दत्त-मदन मदे, वदा किं तद् मद्रियति ॥

इत्यादिनां हिरण्यक प्रहृष्टायाः कृतकित्तं मन्त्र-दत्त-
मन्त्र-दत्तः । मा ६ । अनेकादिना मा ११३३३ चैत-न-न-न

प्रभुत्वं यदि तुल्ये । एवमुत्था त्वं सर्वेषां वन्धनानि दिप्तानि ।
कनोऽहं मदीमि—

यानि दानि च मिश्रानि, फलेष्वाणि शतानि च ।

परस्य मृषिकर्मिणः, करोता मुरवन्धनाः ॥

पष्ठः पाठः ॥ ६ ॥

(तितोपदेशो—शृग-काक-शृगाल-कथा)

अग्निप्रगधेऽग्रे चम्पकवती नाम, अरण्यामी । तस्यां विराज्,
मदना इनेदेन शृगकाको निवसतः । स च शृगः इवेच्छया धाम्यन्,
पुराह । केनचिन् शृगालेनावलोकितः । तं दृष्ट्वा शृगालोऽचिन्तयत् ।
आ । कथमेतस्मात्तं सुललेन भक्षयामि । मय्यु । विस्तारं ताव-
दुत्पादयामि । शृगालोऽप्य, उपगृह्णाम्येन । मित्र ! कुशल ते ।
शृगेऽलोकम् । कम्पयम् । स शृगे । सुदुष्टिनामा जम्बुकोऽहम् ।
अचारम्वे मित्र-वन्धु हानो, मृतवद्, एकाको निवसामि । इदानीं,
भवन्तं मित्रमाग्राध, पुनः सप्तशुद्धिलोचं प्रविष्टोऽस्मि । अशुना
मया तथानुचरेण सर्वथा भक्षितव्यम् । शृगेऽलोकम् । एवमभ्यु ।
ततोऽस्नानेन सविन्दिर, शृगस्य धातभूमिं प्रति, शृगजम्बुको
गता । तत्र चम्पकवृक्षशाखायां, सुदुष्टिनामा काको, शृगस्य
चिरमित्रं निवसति । तौ दृष्ट्वा काकोऽवदत् ।
कोऽयं द्वितीयः । शृगोऽब्रू । जम्बुकोऽहम् ।
इच्छन्, आगतः । काकोऽब्रू । मित्र !
ना सद

विश्वासो नैव युक्तः । तत्र भद्रमाचरितम् । इत्याकरणं, स जम्बुक-
सकोपमाह । मृगस्य प्रथमदर्शनदिने भवानपि, अशान-कुल-एते
आसीत् । तद् भयता सह, कथमद्यथायद्, एतस्य स्नेहानुवृत्ति-
उत्तरोत्तरं वर्धते ।

यत्र विद्वज्जनो नास्ति, श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि ।
निरस्त-पादपे देशे, एरण्डोऽपि द्रुमायते ॥

अन्यच्च—

अयं निजः परो वेति, गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु, वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

यथा चायं मृगो मम पशुस्तथा भवानपि । मृगोऽग्रणी-
किमेतेन उत्तरोत्तरेण । सर्वैरेकत्र विधग्मानापिः सुखमनुभवति
स्वायताम् । काकेनोक्तम् । एवमस्तु ॥

अथ प्रातः गये यथाभिमतदेशं गताः । एकदा निधुने मृगान्
पुनः । गगे मृग ! एतस्मिन्नेव यनैकदेशे सम्यगूर्णं क्षेत्रमस्ति
तद्वद् मया तत्र नोभ्या दर्शयामि । तथा शृते मति, मृगः प्रपद्यं त-
गत्या, सम्यग्मादति । अथ क्षेत्रपतिना, तद् दृष्ट्वा, पाशान्
नियोजिताः । अतन्तरं पुनरागतो मृगास्तत्र चान्, पाशैर्वन्दो-
नित्ययन् । को माम्, इत् । कालपाशादिय व्याधपाशान् ब्रानु-
मित्रादस्य समर्थ । अत्रान्तरे जम्बुकस्तत्रागत्य, उपनिनी-
नित्ययन् । कलिनं तावद् अस्माकं काष्ट-प्रयत्नेन । मनोरथमिति
र्गि कादृश्यान् मे मयिष्यति । गतस्य, उन्मूल्यमानस्य, मांसागुण-
लिङ्गानि चर्षति, मयावश्यं प्राप्ताभ्यानि । तच्च मृगस्तं दृ-

इन्द्रियो धृते । सगे ! इन्द्रि तावन् मम बन्धनम् । सत्परं
वापस्य माम् । अगुक्तां पाशां मुहुर्मुहुर्विलोकयान्निलयम् ।
दृष्ट्वापदं बन्धः । धृते च । सगे ! स्नायुनिर्मिता एते पाशाः ।
तद्य म्हात्क-कारं वापसेतान् कर्तुः शृणामि । मित्र ! यदि
तावद्धा मन्वते तदा प्रभाते वत्स्यदा उच्यते, तन्मया कर्तव्यम् ।
अमुक्त्या तत्परमपि आत्मानमाप्नुयात् स्थितः सः ॥

अतस्तत्र स काकः प्रदोषकानि, शृगमनागतम् अपलोच्य,
तत्प्रतीतिं विधाय तथाविधं दृष्ट्वा, उवाच । सगे ! किमेतत् ?
शृगेणोक्तम् । अयधीरित-सुहृद्पात्रस्य फलमेतत् । काको धृते !
मे शृगालः कः ? शृगेणोक्तम् । प्रन्मोत्तार्यो निष्ठुन्यवेद । काको
धृते । मित्र ! उक्तमेव मया पूर्वेण ।

परोक्षं कार्यन्तारं, प्रत्यक्षं प्रियवादिनम् ।

एतेष्वेव तावन् मित्रं, विपदुम्भं पयोमुखम् ॥

(दीपं निक्षेप्य) अरे वज्रक ! किं स्वयापापकर्मणा कृतम् ।

अथवा स्थितिर्विदुर्ज्ञानम् ।

दुर्जनः प्रियवादी च, नैतद् विश्वासकारणम् ।

मधु निष्ठति निदधाम्ने, हृदये तु इलाहलम् ॥

अथ प्रभातं, स स्रेष्ठपतिर्लघुहस्तः, तं प्रदेशमागच्छन्, काकं
मापलोचितः । तमापलोच्य काकेनोक्तम् । सगे मृग ! त्वमात्मानं
मृतवत् स्मदृश्यं, घातेन उदरं पूरयित्वा, पाशान् स्पर्धोरुन्व तिष्ठ ।
यदाहं शब्दं करोमि तदा त्वं सत्परं मुख्याय पलायिष्यसि । शृग-
स्पर्धुः काकवचनेन स्थितः । ततः स्रेष्ठपतिना हर्षान्मुञ्जलोचनेन,
अपलोचितः । तथाविधं शृगमदलोक्ष्यारो, “आः स्वयं मृतोऽपि”

इत्युक्त्या, मृगं बन्धनान् मोचयित्वा, पाशान् संवरितुं सपन्नो
 अभूय । ततः कियद्दूरेऽन्तरिते क्षेप्रवती, स मृगः काकस्य शरैः
 भुङ्गा, ससंधमः समुत्थाय पलायितः । तमुद्दिश्य, तेन क्षेत्रे
 पतिना, प्रकोपान् क्षिप्तलघुदेन शृगालो व्यापादितः । अतोऽसौ
 मयीमि—

मद्य-भक्षयोः प्रीतिर्विषत्तरेव कारणम् ।
शृगालात् पाशपद्मोऽसी, मृगः कामेन रक्षितः ॥

सप्तमः पाठः ॥ ७ ॥

(इतिोपदेशो—पृथ-मान्तरयोः कथा)

अग्नि भागितधीतोरे गृध्रकूटनाशि पर्यन्ते मदान् पकटौलूषः ।
 तस्य कोटरे, देवदुर्गिकाकान्, गलित-जग्नयनो जादुमयो जग्न
 गृध्र प्रतिवमति । अथ हृष्या, तज्जीयनाय, तद्गृध्रवामित
 पशितुम्, स्वाहागान् किञ्चिद् उद्गम्य, तस्मै वदति । तेनासौ
 जीयति । अथ कदाचिद् दीर्घकर्मनामा मातांरः पति शायकान्
 मन्त्रयितुं तत्रागतः । ततः, तमाशान् हृष्या, पति शायकैर्मन्त्रा
 कोलाहलं कृतम् । तदुत्था जादुमयेनोक्तम् । कोऽयमायति !
 दीर्घकर्णो गृध्रमवलोक्त्य समवसाह । हा हतोऽग्निम् । अपुनः
 अग्निमग्निशयेन पलायनमवशक्यम् । तद् वधा मशिनयन्तं
 अवन्तु । पतन्मर्त्यमृगमवसाहिम् । इत्यन्तोऽयम्, उवाच, अग्रवन्तु !
 धावन्तु ! शान्तिवन्द्ये । गृध्रोऽवन्तु । काव्यम् ? सोऽग्रवन्तु ।

मार्जारोऽहम् । गृध्रो मूने । तद् दूरमगमर । नो वेद हस्तभ्योऽसि
मया । मार्जारोऽहम् । धूपतां साधस्मद्-वधनम् । ततो पचदं
वधस्मद् हस्तभ्यः । गृध्रो मूने । मूदि । कीदृग्भ्यासात्पान् ।
गोऽहम् । अहमत्र गङ्गातीरे निव्यस्नायी निगमिष्यामी, मत्त-
वर्षेण चान्द्रायण-वतम् आचरन्मिच्छामि । पुष्पांश्च धर्मज्ञान-
रत्नान्, विभ्यान्ममपः पक्षिणः सर्वे, सर्वदा ममाग्रे स्तुयन्ति । अतो
भवद्भयो विद्या वयो-वृद्धेभ्यो धर्मं धातुम् इहागतः । भवन्तश्च
पनाट्या धर्मज्ञा, वन्ताम् अतिथिम् हन्तुमुद्यताः । गृहस्थस्य
धर्मार्थं समुदीरितः—

आवप्युचितं कार्यम्, आतिथ्यं, गृहमागते ।

हन्तुमप्यागते क्षायाम्, नोपसंहरते दुमः ॥

वि. च । पचदं नास्ति, तदा प्रीतिवचसात्यतिथिः पूज्यः ।

अन्यथ—

निर्गुणेष्वपि मत्सेषु, दयां कुर्वन्ति साधवः ।

नदि संहरते उयोत्सनां, चन्द्राण्डाल-वैशमनि ॥

गृध्रोऽहम् । मार्जारादि मांसवचयो भवन्ति । पक्षिणावका-
श्याय निवसन्ति । तेनाहमेवं व्रजामि ॥ मार्जारोऽप्येवं धूप्या, मूमे
गृह्या, कर्णौ गृह्यति । मूने च । मया धर्मशास्त्रं धृत्या,
चान्द्रायणम्, इदं हुष्करं व्रतं चान्द्रायणम् अभ्यवसितम् । यतः,
वत्सपरं विवदमानानामपि धर्मशास्त्राणाम्, “अहिमा परमो धर्मः”
इत्येकमव्यम् । यतः—

सर्वहिंसानिवृत्ता ये, नराः सर्वसहाश्च ये ।

सर्वस्याश्रयभक्ताश्च, ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

एवं विश्वास्य स मार्जारः तरु-कोटरे स्थितः । ततो दिनेषु
गच्छन्सु, पक्षि-शावकान् आक्रम्य, कोटरमानीय, प्रत्यहं खादति ।
अथ येषाम् अपत्यानि खादितानि, तैः शोफातैर्विलपद्भिः, इतस्ततो
जिज्ञासा समारब्धा । तत्परिहाय, मार्जारः कोटरान् निःसृत्य
पलायितः । पश्चात्, पक्षिभिः, इतस्ततो निरूपयद्भिः, तत्र
तरु-कोटरे शावकास्थानि प्राप्तानि । अनन्तरं च, अनेनैव शावका
खादिता इति निश्चित्य, मिलित्वा, तैः पक्षिभिः, स गृध्रो व्यापारिता
अतोऽहं प्रपीमि—

अज्ञातकूलशीलस्य, वासो देयो न कस्यचित् ।
मार्जारस्य हि दोषेण, इतो गृध्रो जरद्गवः ॥

अष्टमः पाठः ॥ ८ ॥

(हिनोपदेशे—वृद्धव्याघ्रस्य कथा)

अहमेकदा दक्षिणार्णवे चरन्प्रपश्यम् । एको वृद्ध-व्याघ्र
मत्तः, कुश-हस्तः, सरस्तीरे मूले । भो भोः पान्था ! इदं पुष्पं
कङ्कणं गृह्णाम् । तदुपयनमाकर्ण्य, भयात्, कोऽपि तन्पार्श्वे
न मज्जते । ततो लोभादृष्टेन केनचित् पान्थेन, आलोचनम् ।
माभ्यन, एतन् संभवति । (प्रकारं मूले) कुत्र तत्र कङ्कणम् ।
व्याघ्रो हस्तं प्रणयं दर्शयति । पान्थोऽवदन् । कथं मारामहे
न्ययि विरक्तः । व्याघ्र उवाच । गृह्णु दे पान्थ । प्राप्ते
यैव नमस्यायाम् अतिदुर्गुण आगम् । अनेक-यो प्राप्तेन मनुष्य-
बन्धनं मे पुत्रा अनेकशो मृता दागदन् । सांप्रतं निर्वृणोऽसि ।

ततः केनापि धार्मिकेणाहम् उपदिष्टः । दानधर्मम् आचरतु मयान्
इति । तदुपदेशाद् दानोम् अहं स्नान-शीलो, दाता, वृद्धो,
गलित-नख-दंतो, दयापांश्च, कथं न विश्वास-भूमिः ! उक्तं च—

इज्याध्ययन-दानानि, तपः सत्यं समा दमः ।
अलोम इति मार्गोऽयं, धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥

मम च, एतावान् लोभविग्रहो, येन स्व-दस्तगतमपि सुवर्ण-
कङ्कणं, यस्मैकस्मैचिद्, दातुम् इच्छामि । तथापि, 'व्याघ्रो
मानुषं वादतीति' लोकप्रवादो दुर्निवारः । मया च धर्मशास्त्राणि,
अधीनानि । शृणु—

प्राणायथात्मनोऽभीष्टा, भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन सर्वत्र, दयां कुर्वन्ति साधवः ॥

अपरं च—

मातृवत् पर-दारेषु, पर-द्रव्येषु लोष्टवत् ।
आत्मवत् सर्वभूतेषु, यः पश्यति स परिहृतः ॥

त्वं घालीय दुर्गतः । तेन, तुभ्यं दातुं सयत्नोऽहम् । तथा
श्रोतुम्—

दग्निद्वान् मर कान्तेय, मा प्रपच्छेदवरे घनम् ।
व्याधितस्यापि पथं पथ्यं, नीरुजस्तु निर्मापथः ॥

तदत्र सरसि स्नात्वा, सुवर्ण-कङ्कणमिदं प्रतिगृह्णाण । ततो
जल-विश्वासो पापदसौ सरः-स्नानं प्रविष्टः, तापरेय महापट्टे
निमग्नः, पलायितुम् अक्षमः । पट्टे पतितं दृष्ट्वा, व्याघ्रोऽब्रुवत् ।

अहह ! मदाग्रे पतितोऽमि । अतम्याम् उग्राग्यानि । इत्युन्म-
शनेः-शनेक्षणगम्य तेन व्याघ्रेण घृतः स पाण्योऽचिन्त्य-

अवशेन्द्रिय-चित्तानां, इप्ति-स्नानमिव क्रिया ।

दुर्मगामरणप्रायो, ज्ञानं मागः क्रियां विना ॥

तत्र मया मद्रं घृतम्, यदत्र मागन्मके विद्यामः कृत् ।
तथा हुतम्—

सर्वस्य हि परीक्ष्यन्ते, स्वमात्रा नेतरे गुणाः ।

अतीत्य हि गुणान् सर्वान्, स्वमात्रो मूर्ध्नि वर्तते ॥

इति चिन्तयन्नेव, तेनासौ व्याघ्रेण, व्यापादितः खादितस्व ।
अतः सर्वथा, अधिचारितं कर्म न कर्तव्यम् ॥

नवमः पाठः ॥ ६ ॥

(हितोपदेशे—रजक-गर्दभयोः कथा)

अस्ति धाराणस्यां कर्पूरपटो नाम रजकः । स संकश-
निर्मरं प्रमुक्तः । तदनन्तरं, द्रव्याणि हर्तुं, तद् गृहं चोरः प्रविष्टः ।
तस्य प्राङ्मुखे गर्दभो बद्धस्तिष्ठति । कुकुरश्चोपविष्टः । तं चोर-
मवलोक्य, गर्दभः श्वानमाह । तव तावदयं व्यापारः । तत्कि-
मिति, त्वमुधेः शब्दं कृत्वा स्वामिनं न जागरयसि ? कुकुरो ब्रूते ।
मम नियोगस्यास्य चर्चा किं त्वया कर्तव्या । त्वमेव जानासि ।
यथाऽहमेतस्य, अहर्निशं, गृह-रक्षां करोमि । यतोऽयं विषय-
निर्वृतो, ममोपयोगं न जानाति । तेनाधुना ममाहारदानेऽपि
मन्दादरः । विना विधुर-दर्शनम्, स्वामिनोऽनुजीविषु मन्दादर-

भवन्ति । गर्दभो घृते । गृणु रे वर्य ! 'वाचते कार्य-काले यः
म किञ्चन्यः स किञ्चिद्दत्' । कुबुजो घृते । 'भृत्यान् संमाशयेद् यस्तु
कार्य-काले स किञ्चभुः' । ततो गर्दभः सकोपमाह । आः पापी-
पांस्र्यम्, यः स्वामि-कार्येपिशां करोयि । भवतु । यथा म्यामी
जामर्ति तथा मया कर्तव्यम् । यतः—

पृष्ठतः सेवयेदकं, जठरेण हुताशनम् ।

स्वामिनं सर्वभावेन, परलोकम् अमापया ॥

इत्युत्त्या सोऽतीय चीत्कारं कृतवान् । ततः स वज्रकस्तेन
चीत्कारेण मयुद्धो, निद्रा-विमर्द-कोपाद् उत्थाय, गर्दभं लगुडेन
ताडयामास । अतोऽहं प्रवर्षामि—

पराधिकार-चर्चा यः, कुर्यात् स्वामि-हितेच्छया ।

स विषीदति, चीत्कारान्, ताडितो गर्दभो यथा ॥

दशमः पाठः ॥ १० ॥

(हितोपदेशो—सिंह-मूषिक-विडाल-कथा)

अम्युत्तरापथेऽर्धुदशितरत्नाम्नि पर्वते महाविषमो नाम
सिंहः । तस्य, पर्वत-चन्द्रम, अधिष्ठानम्य, वेत्राग्रं, मूषिकः
कश्चिच्छिन्नमस्ति । स सिंहः वेत्राग्रं लूनं बुद्ध्या, कुपितो, विषम-
स्तर्गतं मूषिकम् अलभमानोऽचिन्तयन् । किं विधेयमत्र । भवतु ।
एवं धूपते—

घुद्राष्टुर्भवेद् यस्तु, विप्रमात्रं स नम्यते ।

तं निहन्तुं पुरस्कार्यः, सत्तशस्त्रस्य सैनिकः ॥

इत्यालोच्य, तेन प्राप्तं गत्वा, दधिकर्णनामा विडालो मांसा-
घाहारेण संतोष्य, प्रयत्नादानीय स्व-कन्दरे धृतः । ततस्तदुभयान्
मूषिको यद्दिनं निःसरति । तेनासौ सिद्धोऽक्षतकेसरः सुखं
स्वपिति । मूषिक-शब्दं यदा यदा शृणोति, तदा तदा सविशेषं
तं विडालं मांसाहार-दानेन संश्रयति । अथैकदा स मूषिकः
क्षुधा-पीडितो यदिः संचरन् तेन माजारेण प्राप्तो घ्यापादितः
घादितश्च । अनन्तरं स सिद्धो, यदा, कदाचिदपि मूषिक-शब्दं
न श्रुणोति, तदा, उपयोगाभावात्, तस्य विडालस्याहार-दानेन न
दत्तो यभूय । अतोऽहं प्रवीमि—

निरपेक्षो न कर्तव्यो, भृत्यैः स्वामी कदाचन ।

निरपेक्षं प्रभुं कृत्वा, भृत्यः स्याद् दधिकर्णवत् ॥

एकादशः पाठः ॥ ११ ॥

(हितोपदेशो—मिह-शशकयोः कथा)

अग्नि मन्दरनाभिः पर्वतं दुर्दान्तो नाम सिद्धः । स स
सर्वदा पशूनां यथं विदधान एवास्ते । ततः सर्वैः पशुभिर्मिलित्य
स सिद्धो विचलः । देव ! किमर्थं सर्व-पशु-यथः कियते । य
मेव मयदादागये मयदम् एकैकं पशुम् उपदोक्षयामः । सिद्धे-
मौक्तम् । पर्वतद् अमिमलं भयनाम्, तद्भि भयतु । ततः प्रभृति-
प्रमदम्, एकैकं पशुम् उपकल्पितं भक्षयन्नास्ते । अथ कदाचिन्
कस्यापि नृपः शशकस्य यागः समाचलः । ततः सोऽचिन्तयत्—

श्राम-हेतोर्निनीतिस्तु, कियते जीविताशया ।

पशून् येन गमिष्यामि, किं मिहानुनयेन मे ॥

तस्मिन् मन्दमुपगच्छामि । ततः सिद्धोऽपि सुधा-वीरितः
कोपात् तमुपाय । पुनस्तन् विलम्ब्य, आगतोऽमि । शयकोऽ
प्रवीण । तदमपराधः । पथि सिद्धान्तरेण बलाद् धृतः । तस्यामे
पुनरागमनाय शपथं कृत्वा, श्यामिन् निवेदयितुम् आगतोऽस्मि ।
सिद्धः तकोपमाह । मन्दरं गन्वा मां ददंय । कासौ दुरात्मा
निवृत्तिः । ततः शयकस्तु गृहीत्वा शर्मा-कृप-समीपं गतः । अत्रा-
गन्व, 'परवतु शर्मा' ग्पुन्या, तस्मिन् कृप-जने, तस्यैव प्रतिविम्बं
दर्शयान् । ततोऽसौ दपोभ्यामः, तस्योपरि, आमानं निक्षिप्य
पशुत्वं गतः । अतोऽहं प्रवीमि—

यस्य पुद्गिर्बलं तस्य, निपुदेस्तु कुतो बलम् ।
पश्य सिद्धो मदोन्मत्तः, शशकेन निपातितः ॥

द्वादशः पाठः ॥ १२ ॥

(द्वितीयोपदेश—काक-कृष्णसर्प-राजपुत्रादि-कथा)

कस्मिंश्चिच्च तरो वायसदम्पती निवसतः । तपोरचापस्यानि
तद-कोटरावस्थित-कृष्णसर्पेण खादितानि । ततः पुनर्गमयती
वायसी मृते । श्यामिन् ! त्वज्यतामयं तदः । अत्र, वायत् कृष्ण-
सर्पः, तावदायसो संनतिः कदाचिदपि न भविष्यति । वायसो
मृते । त्रिये ! न भेतप्यम् । वारं-वारं मया, एतस्य मद्वापराधः
सोदः । इदानीं पुनर्न सन्तप्यः । वायस्याह । पथमनेन बलवता
कृष्णसर्पेण मार्यं भवान् विमर्दीतुं समर्थः । वायसो मृते ।
अलमनया शङ्कया । वतः । यस्य पुद्गिर्बलं तस्य । वायसी मृते ।

कर्तव्यतां ब्रूहि । वायसोऽयदन् । प्रिये ! आमन्त्रे सरमि राज्ञु
प्रत्यहमागन्त्य स्नानि । स्नान-समये, तदङ्गादयनागितं कनक-
सूत्रम्, चञ्चल्या घृत्या, आनीयास्मिन् कोटरे प्ररिप्यति ।
अथ कनक-सूत्रानुसरण-प्रवृत्ते राजपुत्रेः, कोटरे निरप्यनाले
कृष्णसर्पो द्रष्टव्यो व्यापादितव्यश्च ॥ अथ कदाचिन् स्नानं प्रविष्टो
राजपुत्रे, वायस्या तदनुष्ठितम् । तथानुष्ठिते तद् वृत्तम् । अतोऽहं
प्रवीमि—

उपायेन हि तत्कुर्याद्, यन्न शक्यं पराक्रमैः ।
काक्या कनक-सूत्रेण, कृष्णसर्पो निपातितः ॥

१ त्रयोदशः पाठः ॥ १३ ॥

(हितोपदेशे—पक्षि-वानर-कथा)

अस्ति नर्मदा-तीरे पर्वतोपन्यकायां विशालः शाल्मलीनरुः
तत्र निर्मित-नीड-कोडे, पक्षिणः सुखेन वर्षांस्वपि निवसन्ति ।
अथ नीलपटैरिव जलपटैरावृते नमस्तले, धारासारैर्महती वृष्टि-
र्वभूय । ततो वानरैस्तल्लेऽवस्थितान्, शीतार्तान्, कम्पमानान्
अवलोक्य, पक्षिभिरुक्तम् । भो भो वानराः ! शृणुत—

अस्माभिर्निर्मिता नीडाश्चञ्चुमात्राहृतैस्तृणैः ।

हस्त-पादादि-संयुक्ता, यूयं किम् अवसीदथ ॥

तच्छ्रुत्या वानरैर्जातामर्षंरालोचितम् । अहो निर्वात-नीड-
गर्भावस्थिताः सुखिनः पक्षिणोऽस्मान् निन्दन्ति । तद् भवतु
तावद्, घृष्टेरुपशमः । अनन्तरम्, शान्ते पानीय-वर्षे, तैर्वाक्यै-

वृक्षमारुह्य सर्वे मीढा भग्नाः । तेषां पक्षिणाम् अण्डानि चाथः
पातितानि । अतोऽहं प्रयामि—

उपदेशो हि मूर्खाणां, प्रकोपाय न शान्तये ।

पयःपानं भुजङ्गानां, केवलं विष-वर्धनम् ॥

चतुर्दशः पाठः ॥ १४ ॥

(हितोपदेश—नीलवर्णशृगाल-कथा)

अस्मि । शृगालः कश्चित् स्वच्छया मगरोपान्ते धमन् नील-
सधान-भाण्डे निपतितः । पश्चात्, तत उद्यातुम् असमर्थः, प्रानद्,
आत्मानं मृतवत् सदृश्यं स्थितः । अथ नीली-भाण्ड-क्यामिना,
असौ, उन्धाय, दूरं नीत्वा, परित्यक्तः । ततोऽसौ धनं गत्वा,
आत्मानं नीलवर्णमवलोक्य, अचिन्तयन् । अहमिदानीमुत्तमवर्णः ।
तदात्मनः विमुत्कार्यं न साधयामि । इत्यालोच्य शृगालान्
आहूय तेनोक्तम् । अहं भगवत्या धन-दैयतया, स्व-हस्तेन, अरण्य-
राज्ये, सर्वोपधि-रसेन, अभिषिक्तः । पश्यत मम वर्णम् ।
तद्व्याख्या, अस्मदाज्ञया, अस्मिन्नरण्ये व्यवहारः कार्यः ।
शृगालाश्च तं विशिष्टवर्णम् अवलोक्य, साष्टाङ्गपातं प्रणम्य,
ऊचुः । यथाज्ञापयति देवः । ततोऽनेन क्रमेण, सर्वेष्वरण्य-
वासिषु, आधिपत्यं तस्य बभूव । ततस्तेन सिद्ध-व्याघ्रादीन् परि-
जितान् प्राप्य, शृगालानवलोक्य लज्जमानेन, अपहृष्टा दूरीकृताः
स्वज्ञातयः । ततो विषण्णान् शृगालानवलोक्य, घृष्ट-शृगालेन
केनचित् प्रतिज्ञातम् । मा विरिडत । एवं घेह्, अनेन, अनीतिघ्नेन,
यय ममज्ञाः परिभूताः, तद् यथायं नश्यति, तन्मया विधेयम् ।

सप्तदशः पाठः ॥ १७ ॥

(हितोपदेशे—प्राप्ति-समुत्पन्न-कथा)

अस्ति देवीकोटनगरे देवशर्मा नाम प्राप्तिः । तेन समुत्पन्न-
शरायः प्राप्तः । ततस्तमादाय, अस्मी कुम्भकारम्प, मण्डप-
मण्डपैकदेशे शय्या-निद्राम-देहः सन्, रात्रौ अविन्न-
यद्यहमिमम् समुत्पन्न-शरायं विक्रीय, दशकपर्दकान् प्राप्नोमि, तदा
कपर्दकैर्घट-शरावादिकम्, उपक्रीय विक्रीय, अनेकधा वृद्धये-
पुनःपुनः पूग-यस्त्रादिकम् उपक्रीय, लक्षसंख्यानि धनानि उन्म-
विवाह-चतुष्टयं करोमि । ततस्तामु पत्नीं, याधिकरपत्नीं
तस्यामधिकानुरागं करोमि । अनन्तरं, जातेर्याः, तत्सपत्नी-
यदा द्वन्द्वं कुर्यन्ति, तदा कोपाकुलोऽहं, तां पत्नीं, लगुड-
ताडयामि । इत्यभिधाय, उत्थाय, तेन लगुडः क्षितः । अतः स-
शपवश्चरितः । भाण्डानि च गृहानि भग्नानि । ततस्तेन श-
गतेन कुम्भकारेण तथाविधानि भाण्डान्यवलोक्य, ब्राह्मण-
स्कृतो मण्डपाद् यदिष्टतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि—

अनागतवतीं चिन्तां, कृत्वा यस्तु प्रहृष्यति ।

स तिरस्कारमाप्नोति, भग्नभाण्डो द्विजो यथा ॥

अष्टादशः पाठः ॥ १८ ॥

(हितोपदेशे—व्याध-भृग-शूकर-जम्बुक-कथा)

आसीन् कल्याणकटक-वास्तव्यो भैरवो नाम व्या-
स चैकदा भृगमन्विष्यमाणो विन्ध्याटवीं गतवान् ।

व्यासादिन मृगमादाय गच्छता, घोराकृति शूकरो हृष्टः । तेन व्यासादिन मृग भूमौ निधाय, शूकरः शरंगजतः । शूकरेणापि न व्याधो हतः । अथ तयोः पादाभ्यामनेन तयोऽपि मृतः । अथानन्तरं दीर्घरायो नाम जम्बुकः परिधमपादारार्थी, तान् मृग-व्याध-सर्प-शूकरान् अपश्यत् । कथित्वयद्य । अतो 'अथ मदद् भोज्यं मे तमुपनिधत्तम् । त्वया मांसिमांसत्रयं शृगेन गमिष्यति । ततः प्रथम-धुमुत्तायाम् इदं निध्यादु कोदण्ड-स्तनं स्नायु-बन्धनं प्राशामि । शृगुबन्धा, तथा कृते सति, दिक्षे स्नायु-बन्धने, उपनिनेन धनुषा हृदि निर्भिष्टः न दीर्घरायः पञ्चत्वं गतः । कतोऽहं प्रशामि—

वर्तव्यः मर्ष्ययो निन्यं, कर्तव्यो नातिमर्ष्ययः ।

पश्य मर्ष्ययशीलोऽर्शो, धनुषा जम्बुको हतः ॥

नवदशः पाठः ॥ १६ ॥

(द्वितीयोपदेशः—भूर्तद्वागब्राह्मण-कथा)

अस्मि गौतमाख्ये प्रस्तुत-पत्रः कथिद्वाह्मणः । स च वशार्थं प्रामात्यगन्, द्वागमुपरीय, स्कन्धे कृत्वा गच्छन्, भूर्तत्रयेणाव-लोकितः । ततस्ते भूर्ता, “यद्येव द्वागः केनायुपायेन प्राप्य व्याघते तदा मति-प्रकारां भवति,” इत्यालोच्य, प्रान्तरे पृथग्रय-तले, प्रात्यलम्ब धर्मनि, उपदिश्य स्थिताः । तत्र, एकेन भूर्तेन, स प्रात्यलो गच्छन्, अभिहितः । ओ प्रात्यल ! किमिति ! त्वया कुक्षुट स्कन्धेन उद्यते । प्रात्यलो घृते । त्वयं ह्ये । यद्वद्वागोऽयम् । अनन्तरं

येन शुक्रीकृता हंसाः, शुक्याश्च हरितिकृताः ।
 मयूराश्चित्रिता येन, स ते वृत्तिं विधास्यति ॥ ५ ॥
 नाभिपेक्षो न संस्कारः, सिंहस्य क्रियते मृगेः ।
 विक्रमार्जितराज्यस्य, स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥ ६ ॥
 यात्यधोऽधो व्रजत्युच्चैर्नरः स्वरेव कर्मभिः ।
 कूपस्य खनिता यद्वत्, प्राकारस्येव कारकः ॥ ७ ॥
 बालादपि ग्रहीतव्यं, युक्तामुक्तं मनीषिभिः ।
 खेरविषये किञ्च, प्रदीपस्य प्रकाशनम् ॥ ८ ॥
 यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा, शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
 लोचनाभ्यां विहीनस्य, दर्पणः किं करिष्यति ॥ ९ ॥

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः,
 वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
 धर्मः स नो यत्र न सत्यमस्ति,
 सत्यं न तद् यच्छलमभ्युपैति ॥ १० ॥

को धर्मः ? भूतदया, किं सौख्यम् ? अरोगिता जगति जन्तोः ।
 कः स्नेहः ? सद्भावः, किं पाण्डित्यम् ? परिच्छेदः ॥ ११ ॥

प्रियं श्रयादकृपणः, शूरः स्यादविकल्पनः ।
 दाता नायाश्रयो च, प्रगल्भः स्यादनिष्टुरः ॥ १२ ॥
 अनित्यं यौरनं रूपं, जीवितं द्रव्यसंचयः ।
 ऐश्वर्यं प्रियसंवासो, मुद्येत् तत्र न पण्डितः ॥ १३ ॥

दुःखिनोऽपि घरेद्धर्मम्, यत्रकुप्राधमे रतः
 ममः सर्वेषु भूतेषु, न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥१४॥
 मत्पोऽनुपालयेत् सत्यम्, -
 मन्धितो नेति विक्रियाम् ।
 प्राणवाधेऽपि सुव्यक्तम्,
 आर्यो नायात्यनार्यताम् ॥१५॥

[Chānakya was a great politician of ancient India who lived at Patna in the 3rd Century B. C. He has written a great work on Politics known as Kautilya's Arthashastra, Kautilya being another name of Chānakya. The following aphorisms are attributed to him.]

द्वाविंशः पाठः ॥ २२ ॥

(चानक्य-श्रुति)

१. शुलभ्य मूलं धर्मः । २. धर्मस्य मूलम् अर्थः । ३. अर्थस्य मूलं राज्यम् । ४. राज्यस्य मूलमिन्द्रियजन्यः । ५. न कामासक्तस्य कार्यं सुष्ठानम् । ६. अग्निदाहादपि विशिष्टं वाक्पाठ्यम् । ७. पूर्वं निश्चितं पश्चात् कार्यमाचरेत् । ८. कार्यान्तरे दीर्घगुणना न कर्तव्या । ९. न चलचित्तस्य कार्यावाप्तिः । १०. कदाचिदपि चारित्र्यं लक्षयेत् । ११. गुणवशाद्यप्यस्त्रिगुणोऽपि गुणवान् भवति

चतुर्विंशः पाटः ॥ २४ ॥

(पञ्चतन्त्रे—वलिर्पुत्र-सोदतुना-कथा)

अस्ति कस्मिंश्चिद् अधिष्ठाने जीर्णधनो नाम वलिर्पुत्रः ।
 च द्रव्य-रूपाद् देशान्तर-गमनमना यमूय । तस्य च गृहे सन्ध्या-
 घटिता पूर्वपुरुषोपाजिता तुलासीत् । तां च कस्यचिद् कस्मिं
 गृहे, निक्षेप-भूतां कृत्वा देशान्तरं प्रस्थितः । ततः सुचिरं कालं
 देशान्तरं भ्रान्त्या, पुनः स्वपुत्रमागत्य, तं धेष्टितम् उवाच । भो
 धेष्टिन् ! दीपतां मे सा निक्षेप-तुला । स आह । भो नास्ति सा
 त्वदीया तुला । मूर्ध्निर्मज्जिता । जीर्णधन आह । भोः धेष्टिन् !
 नास्ति दोषस्ते, यदि मूर्ध्निर्मज्जितेति । न किञ्चिदयं संसारे गन्तव्यं
 मस्ति । परमदं नद्यां स्नानार्थं गमिष्यामि । तत् त्वम् आनीय
 शिशुमेतम्, मया सह, स्नानोपकरण-हस्तं प्रेषयेति । सोऽपि
 चौर्यमयात्, तस्य शङ्कितः स्वपुत्रमुवाच । वत्स ! पितृव्योऽयं
 तव, स्नानार्थं नद्यां यास्यति । तद् गम्यताम् अनेन सार्धम्, स्नानो-
 पकरणमादायेति ॥

अथाऽसौ वलिर्-शिशुः स्नानोपकरणमादाय प्रहृष्टः
 स्तेनाभ्यागतेन सह प्रस्थितः । तथानुष्ठिते, वलिर् स्नात्वा-
 शिशुं नदी-गुहायां प्रक्षिप्य, तद्-द्वारं बृहच्चिह्नलयाच्छाद्य सत्रं
 गृहमागतः । पृष्टश्च तेन वलिजा । भो अभ्यागत ! तत् कथ्यते
 कुत्र मे शिशुर्यस्त्यया सह नदीं गत इति । स आह । नदी-तटा-
 त श्वेनेन हत इति । धेष्ट्याह । मिथ्यावादिन् ! किं कविच्छ्रुत्वा
 शालं हर्तुं शक्नोति । तत् समर्पय मे सुतम् । अन्यथा राजपुत्रं
 निवेदयिष्यामीति । स आह । भोः सत्यवादिन् ! यथा श्वेनो

पालं न नयति तथा मृषिका अपि लोह-भार-घटितां तुलां
न भक्षयन्ति । तदर्पय मे तुलां, यदि क्षरपेण प्रयोजनम् । एवं
वियदमानो द्वात्रिंशत् राजकुल गतो । तत्र धेष्टी प्रोयाच । मम
शिशुरनेन स्त्रीरेणापहतः । अथ धर्माधिकारिणस्तमूचुः । भोः ।
समर्पतां धेष्टि-मुतः । स आह । किं करोमि पश्यतो मे,
नदी-तटान्, श्वेनेनापहतं शिशुः । तच्छ्रुत्वा ते प्रोचुः । भो न
सत्यमभिहितं मयता । किं श्वेनः शिशुं हनुं समर्थो भवति । स
आह । भो भोः 'धूपतां मञ्चः—

तुलां लोहमहसस्य, यत्र ग्राहन्ति मृषिकाः ।

राजन्तत्र हरेच्छ्वेनो, पालकं नात्र मंशयः ॥

ते प्रोचुः । कथमेतन् । ततः धेष्टी, मभ्यानाम् आदिताः सर्वे
पृच्छास्तं निवेद्यामास । तत्रर्षेर्बिहस्य, द्वात्रिंशत् तौ परस्परं
सम्बोध्य, तुला-शिशु-प्रदानेन स्वंतोषितौ ॥

अनेन धेष्टिना दुरत्यं कृतम् । सतस्तत्फलं प्राप्तम् ॥

पञ्चविंशः पाठः ॥ २५ ॥

(पञ्चतन्त्रे—धर्मबुद्धि-पापबुद्धि-कथा)

अस्ति । कमिर्माभिर्बुद्धिद्वारे बलिह-सुतो सुहृदो स्तः । एको
दुरबुद्धिरूपो धर्मबुद्धिः । तौ, अर्थोपार्जनं निमित्तं विशिष्टं देशान्तरं
गतौ । अथ तत्र धर्मबुद्धिर्माकाः, स्वार्थेणाह सुतो यः, तेन
कस्यचित् स्वाजोः पूर्व-स्थापितं कलशिका-गर्तं स्वभावे प्रयोजितं
वीज्यक्षीमा-नरदण्डं प्राप्तम् । स दुरबुद्धिना सह गेहधार्तः,
'हृतार्थावापाम्, स्वदेयं गच्छावः' इति प्रत्यागतौ । अधिष्ठान-

समीरे धर्मबुद्धिनाभिहितम् । शीतारा अर्धविभागेन विभज्यन्त
 स्पृष्टान् प्रविशायः । अधुना सुहृद्-मित्रतादि-सम्पन्नान् कृत
 यस्यायः । अथ दुष्टबुद्धिः, अन्न-कटिनद्वय, स्वार्थस्य
 तमाह । भद्र ! विलशेषो यावदाययोः मामान्य, तावद्विज
 स्नेहसद्भावः । किन्तु, एकमेकं शतं गृहीत्या प्रविशायः । यत्काल
 पुण्यपरीक्षा हासबुद्धिम्यां भविष्यति । एकार्यता च जनसूदार्थ

तथा चानुष्ठिते, शेषं कुप्रचिन् सुगुप्तं कृत्वा प्रविश्य । ज्ञ
 तद्वर्षाभ्यन्तरे, दुष्टबुद्धिः, असद् व्यवसितन्याद् भाग्य-व्युत्पत्त्या
 क्षीणप्रत्यंशः, पुनरपि च निधिनो, धर्मबुद्धिना सह, अपर
 विभक्तवान् । तदपि द्वितीय-वर्षाभ्यन्तरे तथैव क्षीणम् ।

एवं गते दुष्टबुद्धिश्चिन्तयामास । यदि पुनः शत-विभक्तं
 विभज्यायः, तर्हि मया कृतं भवति । समस्तान्येव, आसारणी ।
 एवं मत्या, एकाकी भूत्वा, तमर्थमाश्रमणीय, प्रदेयां समीह
 मासातिकान्ते काले, धर्मबुद्धिमभिहितवान् । भद्र ! समविम
 शेषवित्तस्य कुर्व इति । प्रतिपद्ये च, धर्मबुद्धिना सह क
 तमेवोद्देशम्, स्वातकर्म-कर्तुमारब्धः । तन्यमाने च यदा न रस
 तदा प्रथमतः घृष्टन्या दुष्टबुद्धिः पापाणेनात्मनः शिरोऽस्तावन्
 अवधीच ससंभ्रमम् । क तद् ब्रह्म-हृदयम् । धर्मबुद्धे ।
 त्वयापहतमिति । एवम् परस्पर-शङ्काया विचदमानो धर्मस्थानमु
 गतो । आवेदिते च, तस्मिन्मार्गेऽद्यगते, अव्यक्त-व्यवहार-दुरवस्था
 संनिवृत्तौ ॥

पञ्चरात्राभ्यन्तराद्य, दुष्टबुद्धिना अधिकृतानां प्रतिज्ञात्म
 साक्षिणो मम सत्यत्र व्यवहार-शीताराणामिति । तैस्तु व्यव
 निर्वर्तनार्थं पृष्टः । कस्ते साक्षी । दर्शयस्वेति । सोऽब्रवीत् । य
 पृष्टस्य, अधस्तात् स्थापितं द्रव्यम्, तेनैव विभावयामीति ।

ନି ଦିବ୍ୟାନ୍ତରାଶିମାନା । କର୍ତ୍ତା ସ୍ୱାମୀନିର୍ମଳଦେବୀମି । ହନ ପ୍ରାଣିମୁକ୍ତି
ବଦ୍ୟେ ଦିବ୍ୟଜିବି ॥

[illegible]

तस्य भूमा धर्मदुर्लभतयासाध । कथम् अनाह्वयम्
 दासं व्याहृत्यनि । माहात्म्यमात्रं धर्मित्यम् । सर्वथा दुर्लभतया
 जनम् । अथ धर्मधाराणां च आह । अतो विमल ! इत्युक्तं
 अस्मिन्नुक्तं तस्य लोके धर्मदुर्लभतया । विमलेऽस्मिन् एते जना
 जगत्तु ननु दुर्लभं कदाचन । तन्मुखाया मुख-द्वारा लोके
 भूतविषयमाह । अस्मिन्माधवविष्णुमात्मनः । इति च तस्य
 अस्मत्तु इत्युक्तं भूमाह कदाचन । अस्मिन्माधवविष्णुमात्मनः
 अस्मत्तु इत्युक्तं भूमाह कदाचन । अस्मिन्माधवविष्णुमात्मनः

मनु मातृ पितृणां हृदयः । विनिर्मुक्तः सदा ॥
मुपगताः । विनिर्मुक्तः सदा सति सति पश्यन्
अदन्ति । मनोऽन्तःस्थितम् । अदन्ति

पङ्क्तिशः पाठः ॥ २६ ॥

(पञ्चतन्त्रे—शश-कपिञ्जल-मार्जार-कथा)

वायसो ब्रूते । अहं कस्मिंश्चिद् वृद्धे प्रतिवसामि । तत्रैव,
अधस्तान्, कपिञ्जलः प्रतिवसति स्म । तत आश्रयोः परस्परमेव
संवास-गुणाद्, अभेद्या प्रीतिरुत्पन्ना । प्रतिदिवसं च, कृताहार-
विहारयोः, प्रथम प्रदोषकाले, सुभाषित-प्रश्न-प्रतिप्रश्नैः कालोऽति-
यर्तते । अथ कदाचिद् आलाप-बेलायां कपिञ्जलो नायाति । यतो
मम हृद्रता, अतीवाकुलता समुत्पन्ना । एवं चाचिन्तयम् । किमसौ
विनष्टो यद्गो वा । अथवा, अन्यावासे, एतस्य प्रीतिरुत्पन्ना येन
नायातीति । शून्ये च तस्मिन् तदीयावासके, शश आगतः ।
तेनास्यावासोऽधिष्ठितः । ततोऽसौ कपिञ्जलोऽर्धमासप्रयेणायातः ।
शशं दृष्ट्वाप्रवीन् । अपगम्यतां मदीयनिकेतनादिति । स तमाह ।
मूर्ख ! न ते विदितम् । उपस्थान-भोग्य आवासो भुक्तिश्च । कपिञ्जल
आह । सन्त्यग्र प्राज्ञिकाः । पृच्छामो देशभूषमिति । तथा
नामेति प्रतिपाद्य, प्रस्थिती व्यवहारकरणात् । अहमपि कौतुकान्-
तयोरेव पृष्ठनो गतः । पश्यामि किमत्र तथ्यमिति । नातिदूरं
गत्या कपिञ्जलः शशमाह । क आश्रयोर्व्यवहारं द्रश्यतीति ।
अमारप्रवीन् । नन्वयं नदी-पुलिनगनः, तपःमन्धितः, सकल-
शास्त्रगणः, चिरजीवी, धर्मशास्त्रविन् मार्जार इति । अयमेवायं
संशयस्य वृद्धेना । तस्य भुक्त्या कपिञ्जलोऽग्रवीन् । अलमनेन पुद्गले ।
उक्तं च—

नदि विरयपनीयः स्यात्, तपस्विच्छयना स्थितः ।

दृश्यन्ते पश्यन्तर्हि, गलदन्तास्तपस्विनः ॥

तस्य भुक्त्वा क्षात्रं तद्दिभ्यामनार्दम् शुभगाम् कारिण्या-
मिगुनो विहाय निधन । ऊर्ध्वबाहुनिर्मलितकमचनो जगन्ना-
थम् । जगन्नाथः सत्यः शिष्टान्-दृष्टो नो जगद्वाधायणम्
चक्रुः । तेन नाभिहितम् । वृद्धावाहृ इति द्विष्यतामिति
जगद्वाधायणम् । शक्तिरहो भूवाः उच्ये धाययतम् । सुन्दरं
वाहनो भूवा धर्मसाधनं च धर्मयणम् —

धर्म एव हतो हन्ति, धर्मो रक्षति रक्षितः ।

तस्माद्धर्मो न हन्तव्यः, यदाचिदपि साधुभिः ॥

तन् किं वदन्ता । तथा नो दृष्टता विस्तारं नीतो देवाद्-
गुणगर्भो हतो वेति । कतोऽहं मर्यामि —

पुत्रमप्येति प्राप्य, यदा विदताः सुखम् ।

उभासीरे स्वपं यानी, यथा नृशत्रुविभ्रतौ ॥

द्वयोः कलहं तृतीयस्य लाभः ॥

सप्तविंशः पाठः ॥ २७ ॥

(पञ्चतन्त्रे — निहकारका मातृगणपुत्राः)

कश्चिन्मिद्विष्टाये चत्वारो मातृगणपुत्राः परस्परं मित्रभाष-
गुणगता वसन्ति स्म । तेषां चतः शास्त्र पारंगताः पान्थु बुद्धि-
गहिताः । एकान्ते बुद्धिमान्, केवलं शास्त्र-पराङ्मुखाः । अथ तैः
यदाचिन् मित्रैर्मिश्रितम् । को गुणो विद्याया, येन देशान्तरं गत्वा,

परस्परम् अज्ञात-जातिविशेषा एकाचारविहारा बाल्यसमये
निर्गहयन्ति । अथ कदाचित् तत्र वने भ्रमन्, अरण्य-गङ्गा
समायातः । न दृष्ट्वा तौ सिंहसुती द्वावपि कुपिताननौ न प्रति
प्रचलिती यावत्, तावत् तेन शृगालसुतेनाभिहितम् । ‘अहो !
गजोऽयं युष्मत्कुलशत्रुः । तन्न गन्तव्यम् एतस्याभिमुखम् ।
एवमुक्त्वा गृहं प्रधावितः । तावपि ज्येष्ठ-बान्धव-भङ्गाभिदन्साह्वानं
गती । अथवा साध्विदमुच्यते—

एकेनापि सुधीरेण, सोत्साहेन रणे प्रति ।

सोत्साहं जायते सैन्यं, भग्रे भङ्गमवाप्नुयात् ॥

अथ द्वावपि गृहं प्राप्य, पित्रोरप्रतो विहसन्तौ, ज्येष्ठभ्रातृ-
चेष्टितम् ऊचतुः । यथा गजं दृष्ट्वा दूतोऽपि नष्टः । सोऽपि
तदाकर्ण्य कोपाविष्टमनाः प्रफुरिताधरपल्लवः, ताम्रलोचनः तौ
निर्मत्स्यन्, पदयन्तश्चतनानि, उवाच । ततः सिंहा एकान्ते
नीत्वा प्ररोधितोऽसौ । वत्स ! मैत्रम् कदानिदं जल्पः । मयदीप्त-
लघुधारा रौ एतौ । अघासो प्रभूत-कोपाविष्टः तामुवाच । ‘किमदम्
एताभ्यां, शौच्येण रूमेण विद्याभ्यासेन कौशलेन वाहीनः, केन
मामुपहसनः । तन्मयाश्रयमेव व्यापादनीयो’ । तदाकर्ण्य सिंही
तस्य जोधितमिच्छन्ती, अन्तर्विदस्य प्राद—

शूरोऽपि कृतविद्योऽपि, दर्शनीयोऽपि पुत्रक !

यस्मिन् कृते त्वमुत्पन्नो, गजस्तत्र न हन्यते ॥

तन् माम्यक् शृणु । वत्स ! त्वं शृगाली सुतः । कृपया मया
मत्स्नतर्साङ्गं पुष्टिं नीतः । तद् वाचरेतौ मत्पुत्रो, शिशुभ्याम्, त्वं

शृगालं न जानीतः, तावद् द्रुततरं गम्या स्वजालीयानां मध्ये भय ।
नो चेत्, आभ्यां दतो मृत्युपथं समेष्यति । सोऽपि तद्वचनं श्रुत्वा
भयव्याकुलमनाः शनैःशनैरपसृत्य सज्जत्वा मिलितः ॥

धेयान् स्वधर्मो विगुहः, परधमं स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं धेयः, परधर्मो भयावहः ॥

नवविंशः पाठः ॥ २६ ॥

(पञ्चतन्त्रे — काकोलूकयोर्वैरम्)

अस्ति । अराजके सर्वपण्डितानां चित्तमुत्पन्नम् । कतमं राजानं
पण्डितानाम् अभिपिधानम् इति । ततस्तेषां मतमुत्पन्नम् । उल्कोऽ-
भिपिच्यतामिति । तस्य, यथाविधि, अभिपेक्षोचितं द्रव्यसंभारं
कृत्वा, हृद्य-शामर-व्यञ्जन-सिंहासन-भद्रपीठादिना, अभिपेक्ष-
प्रारब्धः । अथ ममसा यजन्तम् अधिज्ञातनामानं पण्डितमपश्यन् ।
ते तु तं दृष्ट्वा स्तम्भिताभिपेक्षाः । अथ ह्यम, अथमपि, समुद्रावेऽ-
व्यन्तरी कर्तव्यः । यत्कारणम् । महदिदं पार्थिवं राजकार्यम् ।
पृष्ट्वासी, आगतः । 'भद्र ! किं तयापि, एतद् अभिरचितम्
प्रज्ञाशक्त्यम् दिशन्धम्' इति । असाधाद । 'किमन्ये पण्डित
उन्सादं गता, हंस-कारणद्वय-चक्रवाक-श्रीश-मयूर-कोकिल-द्वारीत-
जीयजीयकादयः, येनायम् अमलसरसि, उल्को राज्येऽ-
भिपिच्यते ।

स्वभावेन्द्रमत्पुत्रम्, सुद्रमप्रियसादिनम् ।

उल्कमभिपिच्यध्वम्, न वः धेयो भविष्यति ॥

सुद्रोऽयं दुरात्मा न शक्तः प्रजाः शास्त्रेण । सर्वेषां नाशार्थं
 गुणोपेतोऽयम् । तस्मिन्मतेनेति । तथा तु तदुत्तरमस्ति
 साध्यतेनाभिहितमिति मन्वाग्रवत् । 'तुल्येव समर्थं कृतं
 महद् राज्यकार्यं सं-व-धार्थविश्रामः' । इत्युक्त्वा, यथागते, सर्वे
 पक्षिणो विवेकः । केवलमप्यपशिष्टो मर्त्यजिगतोऽभिप्रेक्ष्यमानो
 दिवान्धः समनिश्चयम् । 'केन न, इदमनर्थं, अनिहितं, प्र' ।
 'वायमेव' इत्युपलब्धार्थं उक्तो, वायमवगतेनादीक्षितत्वात्
 तमाह । येन भयना ममाभिप्रेक्ष-शायातः कृतः, अप्रतिष्ठादात्म-
 अस्माकं भयनां च येषम् । इत्यभिप्राय मनुजिभूताभिप्रेक्षो दिवजो
 यथागते प्राप्य ॥

न सुद्रो राज्यमर्हतीति साधयम् ॥

त्रिंशः पाठः ॥ ३० ॥

(पञ्चतन्त्रे—शिवि-कपोतयोः कथा)

अस्ति राजा शिविर्नामा परमकारुणिकः सकलार्थिजन-
 संपादित-मनोरथः । तस्य, अनन्यसदृशतया दानशीलतया, यथा
 स्त्रिदिवम् आरुरोह । अथ कदाचिद् आत्मगृहस्थिस्तयामास
 नास्ति दानशीलः शिविना तुल्यः । तत्कोऽस्याभिप्रायः, किंयद्
 सत्वमस्य, इति जिज्ञासायै धर्ममाहूय, स्वयं कपोतोऽभयम्
 धर्मश्च श्येनः, कपोतस्य पृष्ठतः, स्वरितगतिः, अभिभवितुं प्रवृत्तः

अथ तस्य राज्ञः सुखासनस्थस्य, प्रभातसमय एव, असौ कपोतः
 कम्पमानो, भय-तरल-नेत्र-तारकः, करुणारसितम् आविर्भूतः

विज्ञातः । परमार्थतत्त्वमेव जिज्ञासितः । तदिदं शरीरं हे
पुरातनमिवास्तु । कोशमक्षयं, धर्मे च सदा मतिः, भूतभूतये
भवतु' । इत्युक्त्वा, अन्तर्धानम् आगतौ ॥

एकत्रिंशः पाठः ॥ ३१ ॥

(पञ्चतन्त्रे — प्रकीर्णा नीतिश्लोकाः)

अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रम्, स्वल्पं तथायुर्विद्वत् विज्ञातः ।
सारं ततो ब्राह्मणपास्य फल्गु, हंसैर्यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥१॥

महाजनस्य संपर्कः, कस्य नोन्नतिकारकः ।

पत्रपत्रस्थितं तोयं, घत्ते मुक्ताफलत्रियम् ॥ २ ॥

अपि संपूर्णतायुक्तेः, कर्तव्याः सुहृदो बुधैः ।

नदीशः परिपूर्णोऽपि, चन्द्रोदयमपेक्षते ॥ ३ ॥

बहूनामप्यसाराणां, समवायो हि दुर्जयः ।

तृणैरापेक्ष्यते रज्जुर्धनं नागोऽपि वद्वद्यते ॥ ४ ॥

त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि दैवे,

धैर्यान् पदाचिन् स्थितिमाप्नुयात् सः ।

यानं समुद्रेऽपि हि पोतमङ्गे,

सांपादिको यान्द्यति तर्तुमेव ॥ ५ ॥

पञ्चतन्त्रस्य — प्रकीर्णं कीर्तिश्लोकाः

४६

उपार्जितानामर्पणानां, त्याग एव हि रक्षयम् ।
तदागोदर-मंस्थानां, परीयाद स्वाम्भसाम् ॥ ६ ॥
यो नात्मना न च परेण च पन्पुर्वगे,
दाने दयां न कुले न च मृत्युर्वगे ।
किं तस्य जीवितफलं हि मनुष्यलोके,
काकोऽपि जीयति विराय पतिं च भुङ्क्ते ॥ ७ ॥
मृत्योर्विमेपि किं बाल ! न स भीतं विमुञ्चति ।
अथ वाय्दरावान्ते वा, मृत्युर्वे प्राणिनां ध्रुवः ॥ ८ ॥

श्रूयतां धर्मसर्वस्वम्, श्रुत्वा वैवाचधार्यताम् ।
आत्मनः प्रतिकूलानि, परेषां न समाचरेत् ॥ ९ ॥
उपकारिणु यः साधुः, साधुत्वे तस्य को गुणः
अपकारिणु यः साधुः, स साधुः सन्निरुच्यते ॥

[The Jātaka stories in Sanskrit are the work of Ārya Śūra. They are known as the birth-stories of Buddha in his previous lives known as Bodhi Sattva. The Bodhi Sattva is a name given to one who has a pure intellect free from selfish desires, and who stands ready for final enlightenment or Nirvāṇa of a Buddha. The Jātaka stories are originally pre-Buddhist and belong to the ancient stock of religious legends of India. The Buddhist writers gave the stories a Buddhist touch and a supreme moral tone that is characteristic of Buddhism and is also recognized as the highest achievement of Indian Culture. The students who have read the previous lessons carefully are now well posted to grasp the language of the Jātakas simplified in the following lessons. They will be able to appreciate these attractive stories which I have taken special pains to make easier for them according to the required standard]

द्वात्रिंशः पाठः ॥ ३२ ॥

(जातकमालायाम्—विश्वन्तर-जातकम्)

[न महात्मनाम् चरितं सुखमनुमोदितुम् अल्पमलैः
प्रागेवानुचरितम् । तद् यथानुश्रूयते—]

संजयो नाम शिवीनां राजा बभूव । तस्य विश्वन्तरो नाम पुत्रो
सुधराजो बभूव । असौ युवापि, वृद्धोऽप्यमाभिरामः । तेजस्व्यपि ।

दानानिमुक्त-स्वभावाः । विद्वानपि, दानमदानभिस्तः । धिया समृद्धो-
ऽपि, अयत्नेष-शून्यः । स प्रत्यहम्, अभिगतम् अर्चिजनम्, अर्थ-
विसर्गः प्र-ह्लादयामास । अथ कदाचित् तस्य, एवंप्रियम् दान-
प्रसङ्गम् उपलभ्य, कश्चिद् अन्यतमो राजा, तस्य द्विरदस्यापहरणार्थं
प्राप्तृणांस्तत्र प्र-क्षि-दधे । अथ ते प्राप्तृणां श्लाघाशीर्षाद मुखरा,
विश्वन्तरस्य पुरस्तात् समतिष्ठन्त । सोऽपृच्छन् । आशाप्यताम् ।
केनार्थं इति । प्राप्तृणां ऊचुः । तव द्विरदस्य गुणान् धृत्या, ययम्
अर्चिष्यमायाता । देहि नो गङ्गम् । इत्युक्ते, विश्वन्तरः, प्रीत्या
समापूर्यमाण-हृदयः, चिन्ताम् आरेदे । एवंप्रियेन दन्तिना, एषां
प्राप्तृणानां कोऽर्थः ? व्यक्तम् । अयं, लोभेर्ष्या-द्वेष-ययांकुल-
मनसः, कस्यापि राज्ञः, कार्यस्य-प्रयोगः । तस्य भूपते, आशा-
विधान-दीनत्वं मा भूत्, इति विनिश्चिन्य, स महात्मा, द्विरदस्य
स्पर्शितमस्तीरं, 'अनिशृण्वानमयम्' इत्युक्त्वा तेषां पुरस्ताद् अय-
नस्य । धर्मानुरागेण च, गतेन्द्रं दत्त्वा परां मुदम् अयाप । अथ
द्विरदपति प्रदानं धयन्तान्, शिष्यो योधाः यौमुग्याश्च, कोलाहलम्
उपजनयन्तः, संजयं राजानमभिगम्य, सकोपमूचुः । किमियं,
देव ! राज्यार्थवितुष्यमाना, एषमुपेदयन् । नार्हति देवः स्वराज्यो-
पययम्, एषमभिधर्ममानम्, उपेक्षितम् ।

तच्छ्रुत्वा स राजा, कायांनुरोधान्, शिषीन् उवाच । 'ज्ञाने
दानमह-व्यसनिनां विश्वन्तरस्य । न चेप ऋमो राज्यधुरि
संनिपुक्तस्य । तथाहम् कमिधे, एषां दानेमात्रां शान्तिं विशन्ताः ।
तदलमत्र यः शंरम्भेण' इति । शिष्य ऊचुः । 'न शनु, महागङ्ग !
पणिभाषामात्र-साध्योऽस्तिप्रथे विश्वन्तर' इति । संजय उवाच ।
अथ किमन्यदत्र मया शक्यं कर्तुम् । निवारयिष्याम्यहम् कृतो
विश्वन्तरमिति । अथ शिष्यः समुदीर्घ-मन्यसो राजानमूचुः । राजन् !

धर्मात्मकस्ते सुतः, कष्टणा-भृदुत्थात् न राज्यमार-सहनशीलः ।
नय-निरपेक्षोऽयम् । राज्य-सिंहासनं नाहति । धर्मानुरागात्
तपोयनाध्यासन-योग्योऽयम् । तपसोऽभिबृद्धये तपोवनं प्रया-
किं बहुना । शिषीतामेव निश्चयः ।

अथ स राजा, प्रकृति-कोपाद्, अवनत-चदनः, पुत्रविशेष-
चिन्ता-परिगतहृदयः, सायासम् अभिनिःश्वस्य शिषीनुवाच ।
यद्येव मयतां निर्वन्धः, तदेकमपि, अहोरात्रम्, अस्य मृष्यताम् ।
प्रमातायां रञ्जन्याम्, अभिप्रेतं योऽनुष्ठाता विश्वंतर इति ।
'पयमस्तु' इति च प्रतिगृहीतानुनयः शिषिभिः, स राजा दत्त-
मुपाच । गच्छ, इमं वृत्तान्तं विश्वंतराय निवेद्येति । स तथेति
प्रतिश्रुत्य, विश्वंतरम् स्वमथन-भातम् उपेत्य, शोक-दुःख-संवेगात्
सस्पर्दं रुदनं शनैरित्युपाच । नृप ! कुपिताः शिषयः त्वां राक्ष-
प्रमाज्जयन्ति । विश्वंतर उपाच । किं दुष्कृतं मया । कुत्र मे शिष-
हृद्भाः । दत्ता उपाच । अन्युदारतायाम् । अथ विश्वंतर उपाच ।
चपल-स्वभावाः खलु शिषयः । अनभिशाद्यासस्वभावाः ।
लोकार्थम्, अहं स्वे नयने शिरो या दद्याम् ।

कामं मां शिषयः सर्वे, मन्तु प्रश्नाजयन्तु या ।

नन्वेवाहं न दास्यामि, गच्छाम्येष तपोवनम् ॥

अथ पर्जामुपाच । भृतोऽप्रमयाया शिषीनां निश्चयः । प्र-
श्नाय । भृतोऽयं देवः । विश्वंतर उपाच । यत् ते पदकं धन-
यश्च, अस्मान्नोऽधिगतम्, तत् त्वं निधेहि । मग्नी उपाच । इ-
एतद्, देव ! निदधामि । विश्वंतर उपाच । सदा शीलवद्भो रत्न-
दयाः । तस्यादि निहितं द्रव्यं गुनिहितं भवति । स्वगुरवोः नि-

प्राप्त्यर्थं उवाच । अलमनेनात्रमथो निर्दयेन । निर्गम्यन्
इत्याशङ्ककंशेन पञ्चसा, कुमारी आधमपदाप्रिप्रान्तिनु
आरेभे । अथ कुमारी पितरमभिगत्य दायापक्यमान-नयनौ
ऊचतुः—

अम्हा च तात ! निष्क्रान्ता, त्वं च नी दानुमिच्छमि ।

यावन् तामपि पर्यावस्ततो दास्यति नी मवान् ॥

अथ स ब्राह्मणः, पुरा माता अनयोरागच्छति, अष्टा वा पुत्र-
स्नेहात् पश्चात्तापः संभवतीति विचिन्त्य, अनयोर्द्विस्तानावक-
लतया संतर्जयन्, पितरं प्रति व्यावर्तिन-वदनी प्रवृत्ति-मुकुमारी
कुमारी प्रचर्क्य । अथ कृष्णाजिना कुमारी सम्बरं रुदती पितर-
मुवाच । तात ! अयं निर्दयो लतया मां हन्ति । अथ जाली कुमारी
मातरम् अनुशोचयन् आह । इदं मे तथा दुःखं न, वदयं मां हन्ति,
यत्तु अथ, अम्हां नापश्यम्, तन्मां विदारयतीव । इत्युक्त्वा
जग्मतुः ॥

अथ मट्टी मूल-फलानि, आदाय, आधमपदमुपाज्जाम ।
अथानुप्रविश्याधमपदम्, एकान्ते निक्षिप्य मूल-फलम्, एणो
पचार-पुरःसरम्, भर्तारमभिगम्य, 'क दारकौ' इति पप्रच्छ ।
अथ विश्वंतरो, जानानः स्नेहदुर्बलतां मातृहृदयस्य, दुर्निवेद्यत्वाच्च
विमिषस्य, नैनां किञ्चिद् वक्तुं शशाक । अथ मट्टी सदाप्यहं
पुनरुवाच—

दारकौ न च पर्यामि, त्वं च मां नाभिभाषसे ।

इता खल्वहं कृपणा, विप्रियं हि न कथ्यते ॥

इत्युक्त्वा शोकाग्निना परिणत-हृदया, क्षिप्रमूलेव लता
निपपान । पतन्तीमेव चैनां परिगृह्य, विश्वंतरे, तत्र शयनम्

मानीय, शीताभिरद्भिः परिविच्य, प्रत्यागत-प्राणाम् समास्यासय-
मुपाच—

जरा-दारिद्र्य-दुःखाती, प्रादण्यो मामुपागमत् ।

तस्मै दत्तो मया पुत्री, समावसिद्धि मा शुचः ॥

याचितेन कथं शक्यं, न दातुमपि जीवितम् ।

अनुमोदस्व तद् भद्रे ! पुत्रदानमिदं मम ॥

तच्छ्रुत्वा मद्रौ, भर्तुः, अष्टुति-परिहाराय, प्रमृज्य नयने, सविस्मयम्
उदीक्षमाणा भर्तारमुपाच । आश्चर्यमाश्चर्यम् ॥

अथ शक्रो देवेन्द्रः, विश्वरूप-पुत्रदान-श्रुत्तान्तम् उपलभ्य,
ममायां तस्यां रजन्याम्, प्रादण्यरूपी, विश्वरूपम् अर्थिषद्
प्रभ्यगच्छत् । कृतातिथि-सत्कारश्च देवेन्द्रो भार्याम् एवम् अवाचत ।
देव्यन्तरस्तथेति प्रतिशुधाय । सतः न वामेन करेण मद्रौ
प्रादाय, सद्येन च कमण्डलुमानीय तस्य जलं कराम्ने न्यपातयत् ।

पुत्रोप मद्रौ न तु नो रुरोद, विवेद सा तस्य हितं स्वभावम् ।

अपूर्व-दुःखानिभरानुरा तु, तं प्रेक्षमाणा लिखितेव तस्थी ॥

तद् दृष्ट्वा, परम विस्मयाक्रान्त-हृदयः शक्रः, एवं वपुराम्घाय,
महामत्वं विश्वरूपम् अभिचुपन् उवाच—

तुभ्यमेव प्रयच्छामि, मद्रौ भार्यामिमामहम् ।

व्यतीत्य नदि शीतांशुं, चन्द्रिका स्यानुमर्दति ॥

अथ शिष्यः, संजयश्च शिषिराज, तदतिकरणम्, अतिदुष्करं
च विश्वरूपस्य कर्म श्रुत्वा, समावृत्तितद्दया, प्रादण्यदस्ता-
मिच्छीय तनयी, प्रसाद्यानीय च विश्वरूपम्, राज्ये प्रति-
ष्ठापयामासुः ॥

त्रयस्त्रिंशः पाठः ॥ ३३ ॥

(जातकमालायाम्—कुम्भ-जातकम्)

[अनेकदोषोपसृष्टम्, अतिकष्टं मद्यपानम् इति साधवः
परमपि अस्माद् वारयन्ति प्रागेवात्मानमिति । तद्ययलु-
थूयते—]

‘बोधिसत्त्वः’ किल कदाचित्, मित्र-स्निग्धेन वज्रपा-
ददर्शं सर्वमित्रं नाम राजानम्, स-पौरजानपदम्, मद्यपान-प्रसङ्ग-
मिमुखम् । तत्र च, मद्यपानस्य महादोषताम् अवेक्ष्य स महात्मा
महत्या करुणया, समापीडयमान-हृदयः, चिन्ताम् आने-
कया, यत, इयम् आपद् आपतिता लोकस्य । तत्किमत्र प्रातर्का-
स्यात् । भवतु दृष्टम् ।

प्रधानभूतस्य विचेष्टितानि, जनोऽनुकर्तुं नियतस्वभावः ।
इत्यत्र राजैव चिकित्सनीयः, शुभाशुभं तत्रभवं हि लोके ॥

इति विनिश्चित्य स महासत्त्वः, सुरा-पूर्णं कुम्भम् समानां-
सर्वमित्रस्य राज्ञः परित्यज्य समागत्य, गम्भीरमभिनन्दनं उच्चै-
रवाच । ‘कः केतुम् इच्छति कुम्भम् । इतो घटं केतुं परस्य
येनास्ति भयं परलोक-दुःखाद्, इदं व्यसनागमाद् वा’ ।
राज्ञोवाच । अपूर्वं मत्पदम् अत्रभयतो विक्रयारम्भः । पुन-
रवर्णनम्, दोषाणां च निगूहनम्, इति प्रसिद्धो लोकस्-
पण्यानां विक्रय-क्रमः । तथायं विधिः । साध्विदमुक्तम् ।
नहि कुच्छ्रेऽपि संत्यक्तुं सत्यमिच्छन्ति साधवः । तद् आचरन्

मदाभाग ! कस्य पूर्णोऽयं घटः । किं वा विनिमये
 अस्मत्तः । बोधिसत्त्व उवाच । धूपतां मदाराज ! अयं घटः
 न तीर्थोऽस्मत्तः । न स्तुतिर्विशेषस्य । न च शीरस्य ।
 पापमयस्य पूर्णोऽयं घटः, तस्य प्रभायं शृणु । पत्नीत्या
 मन्दमृतिः, पत्नीत्या धर्माधर्म विचाररहितो जायते,
 कुम्भे निहितम् । यथा संहतमतिः, गौरिय जडो भवति,
 घातमलज्जाम् उचितामपि जहाति, तेयं कुम्भ निहिता क्रया
 पत्नीत्या, इवभिः अवलितमान-यक्त्रा, निःसंशः स्वप
 राजमार्गेषु, तन् प्रय-भुभगम् अथ कुम्भे प्रक्षिप्तम् । यदुपयुज
 मद-यत्नाद्, अयत्ना पतिं न गणयेत्, तदिदं घटे निहितम् ।
 पीतयन्तोषादयाः, विस्मृत्य वन्धुभाषम्, परस्परं गदाभिरताडयन्
 उन्मादनी सा, इह कुम्भे निहिता । या वित्तयतां कुलानाम्
 उच्छेदनी, तेयं घटे विद्यमाना । यन् परिभय-भयनम् तदिदं
 कस्य पथेन गतम् इह घटे ।

भूयादसत्यमपि, सत्यमिव प्रतीतः,
 कुर्यादकार्यमपि, कार्यमिव प्रवृष्टः ।

यस्या गुणेन मदसत् सदसच्च विद्यात्,
 शापस्य मूर्तिरिव सा निहितेह कुम्भे ॥

उन्माद-विद्यां
 साक्षादलक्ष्मीं

व्यसन-प्रतिष्ठाम्,
 जननीमघानाम् ।
 अद्वैतसिद्धां कलिपद्धतिं ताम्,
 प्रीणीत पोरां मनसस्तनूतिम् ॥

यथा परिमुषित-मतिः, पितरं जननीं वा निद्विष्यात्, ताम् एत-
त्प्रत्यविधिना गृह्णाण । इदं मयं लोके 'सुरा' इति प्रथितम्
यस्य गुणेषु पक्षपातो नास्ति, स इदं केतुम् उद्योगं करोतु ।

शीलं निमोलयति, हन्ति यशः प्रसन्न,
लज्जां निरस्यति, मतिं मलिनीकरोति ।
यन्नाम पीतमुपहन्ति गुणांश्च तांस्तान्,
तत्पातुमर्हसि कथं नृप मयम्, अथ ॥

अथ स राजा तैस्तस्य हृदयं प्रादुर्बुद्धेः तुमद्भिर्बोधि-
अवगमित-मद्यपान-दोषः, मद्यप्रसङ्गाद् अपवृत्तामिताय
बोधिसत्त्वम् इत्युवाच । यत् त्वया हितकाम्यया मे स्वमिदित्य-
तत्कर्मणा विधिवदर्चयितुम् अहं यतिष्ये । इदं च तावत्
सुमापित-प्रतिपूजनं प्रतिप्रदीतुम् अर्हति मयान् । ददाति
पञ्च ग्रामयशान्, दश रथान्, दासी शतम्, पञ्चशतानि च गवाम्
हितस्य यक्ता त्वं मम गुरुरसि । यद् वा मया, अन्यत् करणीयम्
तत्संदेशाद् अर्हत्यग्रमयान् भूयोऽपि माम् अनुप्रदीतुम्
बोधिसत्त्व उवाच । राजन् । ग्रामयरादिना ममार्यां नास्ति
हितस्य यक्ता तु यावत्प्रप्रहेण संपूजनीयः

अयं हि पन्था यशसः त्रिपथः,
परत्र सौख्यस्य च तस्य तस्य ।

अपास्य तस्मान्मदिरा-प्रसङ्गम्,
धर्माश्रयात् सर्वसुखं भजस्व ॥

इत्युक्तः स राजा, गणोरज्जनपदो, मद्यपानाद् विराम ॥

चतुस्त्रिंशः पाठः ॥ ३४ ॥

(जातकमालायाम्—सुतसोम-जातकम्)

[धेयः समाधत्ते, यथातथाप्युपनतः सत्सङ्गमः । धेयोऽ-
पिना, सज्जन-समाश्रयेण भवितव्यम् । तद्यथानुश्रूयते—]

सोधिसन्धः कस्तापं भगवान्, धर्ममिति कौरव्य-राजकुले जन्म
प्रति लेभे । तस्य सोम-प्रियदर्शनस्य सुनस्य, सुनसोम इत्येषं
पिता नाम वामे । स सुहृदपक्षचन्द्रमा इय, प्रतिदिनम्,
अग्निधर्ममान-कान्तिः, कालवमाद्, वेदेषु धेयघण्टम् अवाप्य,
परिपालन नियमाद् बन्धुरिष गुणानां बभूव । अनर्घेन राज्ञा,
लोक-परिपालन-सामर्थ्याद् धीयगज्य विभूत्या संयोजयामास ।

अथ कदाचित् स महात्मा, नगरोपवनानि अनुविचरन्,
अन्यतमम् उद्यानवनम्, क्रीडार्यम् उपनिर्गताम् । तत्रस्थं स्नेहम्,
अन्यतमः 'सुभाविताख्यायी' प्राक्षिणः सन्नभि-जगाम । तदापमनाद्
उत्पन्न-बहुमानः स राजपुत्रः, पाथय भृणोति सुभावितानि
प्राक्षिणस्य, सद्गम्य तावत्, उपतितं कोसादलमुपधुन्य, आह ।
हायनाम् । किमेतदिति । अधाम्य दीवारिकाः, ससंभ्रमम्
दुननम् उन्व, न्यवेदयन्त । देव ! एव स पुरपादः, 'कल्माष-
पादः सोदासः', साक्षादिषान्तकः, जगत्-संघास इत एषा-
मिशर्तते । तद्गपाद् विदुनमस्माकं बलम् । वनः, प्रतिपत्तो
भयनु देवः । प्राप्तकालं या संवधार्वेताम् । अथ सुनसोमः
तानुवाच । भोः ! क एव सोदासो नाम । ते तं प्रोचुः । किमेतद्
देवस्य न विदितम् यथा सुदासो नाम राज्ञ बभूव । तस्य

अथ बोधिसत्त्वः तथेन्द्रियैः प्रतिशुण्य स्वमयनम् अ-
प्रतिनन्दमानः स्नेहं जनेन, तस्मादप्य प्राप्नोति, तस्माद-
धनुष्यं शुभाय । तच्छ्रुत्वा स महामन्यः, सममिच्छति
प्राप्नोति प्रति-पूजयामास । अर्धेन, तस्य पिता, अनियम-वि-
मतिः, मानुषयम् इत्युवाच । तात ! सुभाषितं प्रतिपूजने म-
हानुमर्दसि । महाजनः तनु मे भर्तव्यः । अतिप्रदानुः, धनेन
कियथिरं, धनेनानुनिर्भवेत् । बोधिसत्त्व उवाच
सुभाषितानाम् अर्धप्रमाणं कर्तुम्, यदि शक्यं भवे-
राज्यमपि तन्निष्कयं न । यच्छ्रुत्वा मनः प्रसादं याति,
नुरागः स्थिरतां प्राप्नोति, प्रज्ञा च वर्धते, ननु तत् स्व-
कथं स्यात् । उक्तं च—

दीपः श्रुतं, मोह-तमः-प्रमार्था; चोराधहार्यं परमं
संमोह-शत्रु-व्ययनाय शस्त्रम्; नयोपदेष्टा परमथ
आपद्रुतस्याप्यविकारि मित्रम्; अर्षाडनी शोक-रुजश्चि-
बलं महद्, दीप-चलावमर्दिः परं निधानं यशसः वि-

अस्माद् ब्राह्मणात् श्रुतं प्राप्तवानहम् । कथं नाम न तं प-
कथं वा तयाज्ञां तच्छ्रुत्वेपम् । अस्मात्, सौदास-सर्मापम्
अर्थो न मे तयानेन राज्येन ॥

अथेनं पिता स्नेहात् सादरमुवाच । तात
दितावेक्षिणा मया पथम् अभिहितम् । तदलम्
मन्युवशम् अनुभवितुम् । द्विपन्तस्ते सौदासवशां गमि-
अथापि, प्रतिज्ञानं त्वया तत्समीप-गमनम् । अतः स-
तत्संपादयितुमिच्छामि । तदपि तेनाहम् अनुज्ञास्यामि ।

दि स्वयण-परिरक्षा-निमित्तम्, अनृतमार्गः । तत्परिहार-धमेण
तय कोऽर्थः । अर्पकामाभ्यां च विरोधिदृष्टं धर्मसंधयम्,
अनयम् इति यदस्ति नीतिकुशलाः । तदलम् अनेन, अस्मन्मन-
नापिना, स्वार्थनिरपेक्षेण ते निर्वन्धेन । अथापि, मार्प !
अयशस्वं धर्मविरोधि चेति प्रतिज्ञा-विमथादनम्, अनुचितत्वात्,
न व्ययम्यति ते मतिः । एवमपीदं, त्यद्विमोक्षणार्थम् समुद्युक्तम् ।
सञ्जमेय मो भद्रदुषलम् । तदनेन परिपूतः समभिगम्य, एतम्
एतम् आनय । कन्तक-यशं वा प्रापय । एवम् अव्यर्थ-प्रतिज्ञा
नैपादिता स्यात्, आत्मरक्षा चेति ॥

बोधिसत्त्व उवाच । देव ! नान्तराहं, अन्यथा प्रतिज्ञातुम्
अन्यथा कर्तुम् । शोच्येषु वा व्यसन पट्ट निमग्नेषु नरकाभिमुखेषु
तुह्यन्तु, स्वजन-परित्यक्तेषु, अनायेषु च तद्विधेषु प्रहृतुम् ।
अपि च । अस्मो वुरुषाद, मयि दुष्करम् उद्धारं चाकरोत् । मद्रक्षः-
अन्यथा, व्यस्तुञ्जन् माम् यशमागतम् । तत्कारणात् मया
नुभाषितं सन्धम् । उपकारी विशेपेण सः । पतो मया अनुकम्प्यः ।
प्रलंघ्याय देवस्य मदप्यया शङ्कया । का हि तस्य शक्तिरस्ति
गमेयमभिगमनं विद्विस्तिनुमिति । एवमनुनीय स महात्मा पितरं
धेनिधारण-सोद्यमं, धितियन्त्रं च प्रणयि-जनम्, एकाकी विगत-
वय-रस्यः सन्यानुरक्तो, सौकहिनायै, सौदासम् अभियिनेष्यन्,
धियेनानम् अभिजगाम । दूरादेशायलोक्य सौदासः तं महासत्यम्,
चेन्ताम् आरेदे । अहहह ! आद्ययाणाम् आद्यर्षम् ॥
प्रदुभुतानामदुभुतम् । अस्य नरस्य सत्योदार्यम् अतिमानुष-
यतम् । अहो धर्मम् । साधु सत्यता । पन् स्वयमुपेतोऽयम्
धेनीत-भयसंधमः, मां मृत्यु रौद्रस्यभायम् इति ॥

स्थाने खल्वस्य विख्यातम्, सत्यवादितया यशः ।
इति प्राणान् स्वराज्यं च, सत्यार्थं योऽयमत्यजन् ॥

अथ बोधिसत्यः समभिगम्येनम् उवाच । प्रातं सुभाषितं
धनम् । अर्थी प्रतिपूजितः । भवतः प्रभावाद्य मनः प्रीतिं गन्निम् ।
प्रातोऽहमधुना । यथेप्सितं माम् अशान । यशाय वा मम स्यु
मतम् आदिश । सौदास उवाच । त्वां विधूम-पकं राक्षितुं म
कालो नात्येति । धूमाकुला तावदियं चिता । तदेतानि सुभाषितानि
भृशम् । बोधिसत्य उवाच । कस्त्यार्थः, इत्थं कलम्
सुभाषितप्रयत्नेन । उदरस्य हेतोः त्वमिमाम् अयस्यां प्रातोऽमि ।
प्रज्ञासु संत्यक्तं घृणस्त्वम् । इमा गाथास्तु धर्मं प्रदर्शयि ।
नय सत्यं नास्ति । कुतो धर्मः । किं धुतेन करिष्यमि ।

अथ सौदासः, ताम् अयसादनाम् अमृष्यमाणः, प्रणुत्वा ।
मा तावद् मोः !, कथय । कोऽसौ नृपो यः क्रीडावने वनसुगार ।
निहन्ति । तज्जद् अहमपि, वृत्तिहेतोः, मनुजान् यदि निहन्ति, त
को दोषः । बोधिसत्य उवाच । तेऽपि ननु धर्मं न विदन् ।
मगगनस्तु तेष्योऽपि निन्द्यतमः । ज्ञान्युच्छिन्ना हि पुण्याः,
मन्त्रार्णवाः । अथ सौदासः, तज्ज्वनम् अभिरक्षयत्वात् ।
मुनयोऽयम् ! यन् मयं मयमीयम् पुनरागतः, तस्मान् नीतिमते ।
कुशलोऽमि । बोधिसत्य उवाच । नैतदस्ति । कुशलोऽहं नीति-
यद् अन्तं गच्छता गच्छे अभिरतोऽसि । सौदास उवाच ।
मनोऽर्णवो मुन्यानि दिव्या, सत्यवाक्ये काम् अर्थमिति त्वम्
वदसि, यद्वाक्याभ्यं मामुपगतोऽमि । बोधिसत्य गच्छ ।
वदतः गच्छवन्नाध्याता गुणानिगताः । मन्त्रेण धूयन् ।
मन्त्रेण गमान्, स्वादूनया, अनिशोने मयम् । गुणवन्ता

प्रवेशाय द्वागम् सत्यम् । संसार-दुर्गोत्तरणाय सेतुः सत्यम् ।
त्रिलोकाक्रमणाय मार्गः सत्यम् ॥

अथ सौदासः 'साधु, युक्तम्' इत्यभिप्रायम् यत्नम्,
महिम्नयम् 'अभिधीक्षमाणं' पुनरुवाच । अग्रे नरा
मद्वशमागता, विनुत्तरीयां भवन्ति । त्वं तु न धैर्यं लक्ष्म्या
संत्यज्यसे । मन्त्रे, मृत्पुमप्यं नय नास्ति । बोधिसत्त्व उवाच ।
महतापि प्रयत्नेन यदतिशतितुम् न शक्यम्, तत्र
भय-शून्येन किम् ? कापुरुषास्तु शुभेषु कर्मसु अकृतधर्मा
मृत्पुमपात् ऊडा भवन्ति । धर्ममिधनं को मण्डाद् विभीषात् !
मृत्पोर्न मे ययम् । कृतो मां भुङ्क्ष्व । यज्ञाय वा समुपकल्पय ।
तदुपधुन्य सौदास प्रसादाधु-व्यातनयनं, विमृत-पापस्वभावाः,
सपटुमानम् अवेक्ष्य, बोधिसत्त्वमुवाच । शान्तं पापम् ! शान्तं
पापम् ! तस्य मूर्धां शनधा यायात्, वन्यद्विधस्य पापमिच्छेत् ।
तददन्ति मयान् तान्यपि मे सुभाषितानि वक्तुम् । तेषु मे
कौतूहलम् । धर्म-दर्पणे निजचरित-च्छाया-वैरुध्यं दृष्ट्वा,
आक्षेपेन सह, धर्मोन्मुखं ज्ञान मे मनः ।

अर्थेन पात्रीकृताशयं बोधिसत्त्व उवाच । धर्मं स्मरन्त्य
शृणुषाद्, आतुरो भिषग्वाक्यमिय । अथ सौदासः, उद्येस्तरं
धिसातलं ज्येनोत्तरीयेण समास्तीर्य, तत्र च बोधिसत्त्वम्
आरोप्य, न्ययम् अनामनरितायां भूमौ उरविश्य, बोधिसत्त्वं
महासत्त्वम् उवाच । दृष्टीदानीं मार्गः । अथ बोधिसत्त्वो गम्भीरेण
स्वरेणोवाच—

न सज्जनाद् दूततरः कचिद् भवेद्,
भजेन साधून् विनय-क्रमानुगः ।

धिगहो वत दुर्वृत्तम्, अज्ञानम् अतिदारुणम् ।
यत् पातयति दुःखेषु, सुखाशा-कृपणं जगत् ॥

जिघांसुम् अपि, आपदुगतम्, अनुकम्पन्ते महाकारणिका ।
नोवेक्षन्ते । परदुःखमेव दुःखं साधूनाम् । साध्विदमुक्तम्—

दयां सत्त्वेषु मन्येऽहं, धर्मं संक्षेपतो नृप !
हिंसा-स्तेय-निवृत्त्यादिप्रभेदं निविधकियम् ॥
धर्मार्थी न त्यजेदस्मात्, दयामिष्टफलोदयाम् ।
मुवृष्टिरिव सस्यानि, गुणान् सा हि प्रमूषते ॥

दयालुर्नोद्विगं जनयति परेषाम्, उपशमात् ।
दयावान् विश्वास्यो भवति जगतां दान्धव इव ।
न संरम्भ-क्षोभः प्रभवति दया-धोर-हृदये,
न कोपाग्निश्चित्ते ज्वलति हि दया-तोय-शिशिरे ॥

VI (विमर्शः)

विमर्श-मान्धात्, पापस्य दुरन्तताम् न जानन्ति नराधिग
अहो वत !

देहस्पर्शस्य नामार्थे, रोगभूतस्य नाशिनः ।
इदं सत्त्वेषु नैर्घृण्यं, धिगहो वत मूढताम् ॥
दुमात् यथामं प्रचिनोति यः फलम्,
स रन्ति पीजं न रसं च विन्दति ।

रामायणम्—रामायण वनवास प्रतिज्ञा

अथर्वमेवं वनिमुद्यन्त्यः,
विष्णोनि देवं न य तेन नन्दति ॥

अथर्व. पण्डितोक्तं दुःसम्पत्ति. सामान्य वदु मन्त्रम् ।

आर्त्तं प्रवृत्तिः माधूनाम्, कृपया न तु लिप्तया ।
नाम् अर्चतु परो मा वा, तत्र कोपस्य को विधिः ॥

कृतश्चेद् धर्म इत्येव, कस्तत्रानुशयः पुनः ।
अथ प्रत्युपकारार्थम्, श्रद्धादानं न तत्कृतम् ॥

[The subsections printed below in an adapted form are taken from the Ramayana, the epic poem of Valmiki who lived in the 6th century B C. We do not expect from Valmiki the rigid form of grammar fixed by Pāṇini who lived one century later and whose standard of Sanskrit grammar we now follow.]

पहृत्रिंशः पाठः ॥ ३६ ॥

(रामस्य वनवास-प्रतिज्ञा)

त ददर्शामने रामो, निषण्णं चित्तं तु तम् ।
दैर्घ्येयी-सहितं दानं, मुखेन परिगुप्यता ॥ १

स पितुश्चरणौ पूर्वम्, अभिवाद्य विनीतवत् ।
 ततो ववन्दे चरणौ, कैकेय्याः सुसमाहितः ॥ २ ॥
 कैकेयीमभिवाद्यैवं, रामो वचनमब्रवीत् ।
 देवि ! किंनु मयाऽज्ञानाद्, अपराद्धं महीपतेः ॥ ३ ॥
 एवमुक्त्वा तु कैकेयी, राधवेण महात्मना ।
 वीतचिन्ता प्रहृष्टा च, रामं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 राजा न कुपितो राम ! व्यसनं न च किञ्चन ।
 प्रियं त्वामप्रियं वक्तुम्, नास्य वाणी प्रवर्तते ॥ ५ ॥
 एष मह्यं चरं दत्त्वा, त्वदर्थमभिमृश्य च ।
 पश्चात् संतप्यते राजा, यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ ६ ॥
 यदा त्वभिहितं राज्ञा, राम ! सम्पादयिष्यामि ।
 ततोऽहमभिधास्यामि, नह्येष त्वां प्रवक्ष्यति ॥ ७ ॥
 एतत्तु वचनं श्रुत्वा, कैकेय्या समुदाहृतम् ।
 उवाच व्यथितो रामस्तां देवीं नृप-सन्निधौ ॥ ८ ॥
 अहं हि वचनाद्राज्ञः, पतेयमपि पावकम् ।
 मत्पतेयं विषं यापि, मज्जेयमपि वा जले ॥ ९ ॥
 निघृष्टो गुरुणा पित्रा, नृपेण च हितेन च ।
 कर्ष्ये प्रतिजाने च, रामो दिर्नाभिभापते ॥ १० ॥
 तमार्जुन-ममापुत्रम्, अनार्या सत्यवादिनम् ।
 उवाच रामं कैकेयी, वचनं मृशदारुणम् ॥ ११ ॥

पुनः देवान्ते वृद्धं, विद्या ते मम शपथः ।
 शक्तिर्नैव दया दत्ता, गङ्गान्देन मरुतगणे ॥ १२ ॥
 तत्र मे दापितो राजा, मरुतस्याभिषेचनम् ।
 गमने दण्डदास्यस्य, तत्र शपथं शपथः ॥ १३ ॥
 यदि शपथप्रतिष्ठं सः, पितरं वर्तुमिच्छामि ।
 दान्मानं च नमश्ते ॥ मम दास्यमिदं शृणु ॥ १४ ॥
 तस्य तस्य च दर्शयि, दण्डदास्यमाधितः ।
 अभिषेचमिमं पितृदा, जगत्-शक्तिधरो मय ॥ १५ ॥
 मरुतः दानान्तपुरं, प्रदातु पशुधामिमाम् ।
 एवं ते विदुर्गङ्गाः, कृतो ममो मोक्षयति ॥ १६ ॥
 एतन् वृत्तं नोन्मत्स्य, पथने शृणुनन्दनः ।
 मन्येन मरुता मम ! तारयस्य नरेक्षरम् ॥ १७ ॥
 म नु तद् पथने भुम्भा, वैशेष्या ममुदाहृतम् ।
 प्रहस्यन्तन्तः शपथम्, उवाच शृणुनन्दनः ॥ १८ ॥
 देव्येवमस्तु पत्न्यामि, नर दर्शयि पत्न्य च ।
 जगत्-शक्तिधरोऽयमे, प्रतिज्ञां पालयन् पितुः ॥ १९ ॥
 अहं दि मीनां शपथं च, प्राणानिष्टान् घनानि च ।
 एते आये स्वयं दद्यात्, मरुतापाश्रयोदितः ॥ २० ॥
 दि पुनर्मनुजेन्द्रेण, स्वयं विद्या प्रणोदितः ।
 तत्र च श्रिययामार्थं, प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २१ ॥

नादमर्थपरो देवि ! लोकमावन्तुमुत्तरे ।
 विद्धि मादृषिभिस्तुल्यं, केवलं धर्ममास्थितम् ॥ २२ ॥
 न ह्यतो धर्मचरणां, किञ्चिदस्ति महत्तरम् ।
 यथा पितरि शुश्रूषा, तस्य वा वचनक्रिया ॥ २३ ॥
 (अयोध्याकाण्डे)

सप्तत्रिंशः पाटः ॥ ३७ ॥

(रामायणे पष्पादशोऽर्णवम्, गुप्तीय गम्मेननम् ५)

आनगाव ततः पद्मा, लक्ष्मणेन गद प्रभुः ।
 ममीत्यपमानः पूणाट्या, मयेतो विपुनटुमा ॥ १ ॥
 गम्पोवन-मंयाया, गम्प-गम्पीडितोदवाम् ।
 रक्षाः/रोलम-मंयाया नी, कृष्णपल्लव-मंयवाम् ॥ २ ॥
 पद्मयोगन्विरोधनाया, शुश्री नृमुदमगडनेः ।
 नी नी नृपत्योदुयावेदुयणा नृमापि ॥ ३ ॥
 म नी नृपत्योदुयावेदुयणा नृमापि ॥ ४ ॥
 रमः नीवेदुयमरितः, नीवेदुयमरितः ॥ ५ ॥
 कृष्ण कृष्ण नीवेदुय ! नृमा नी नृपत्योदुयाम् ।
 मृजनी नृपत्योदुय, नृप नीवेदुयमरितः ॥ ६ ॥

वामादन्तर्य — वामादन्तर्योक्तम्. सुधीष-सम्भोजनम् च ७७

प्रसन्नोऽपि च सन्धेयुः, विविधाः पानन-दुमाः ।
 दापुदेग प्रपन्निताः, पूर्णगणितानि गाम् ॥ ६ ॥
 पाननैव पानद्विष, पादपस्येय माग्नः ।
 सुगुह्यैः पदय मौमिषे ! पानितीय गमन्ततः ॥ ७ ॥
 सप्त-पानिनमनोदैनर्नदमिर पादपान् ।
 शैलदन्त-निष्कान्तः, प्रगीत इव पानितः ॥ ८ ॥
 सुप्रतिष्ठांस्तु पदयतान्, पानिपागन्ममन्ततः ।
 दापक-प्रतिमंस्तु पान्, नगन् पानिपागानि ॥ ९ ॥
 (आगण्यकाण्डे)

पदं तत्र पानिपागानि गमन्ततः सुधीषोऽपि पान् । प्रीत्या च
 दापयमुदाह । “पदि मे सन्धेयुः सन्धेयुः, एव मे दापुः प्रसारितः ।
 पानिपागानि पानिपागानि । एव मे पानिपागानि ।” पुनरप्युच्यते
 सुधीषः । सीता गान्धर्वगणतः, दन्त न संशयः । गान्धर्वगण-
 द्विषमाणः सा मया दत्ता ।

पानिपागानि गमन्ततः, लक्ष्मणेति च विस्तरम् ।
 सुगुह्यैः पानिपागानि, पानिपागानि ॥ १० ॥
 उत्तरीयं तथा मयत्रं, शुमान्याभरणानि च ।
 तान्यस्मिन्निर्दिष्टानि, निर्दिष्टानि च राख्य ॥ ११ ॥
 तानि प्रत्यभिज्ञानमुदति मयान् ।
 उत्तरीयं मृदन्ता तु त तान्याभरणानि च ।
 तानि प्रत्यभिज्ञानमुदति मयान् दशयामास पानरः ॥ १२ ॥

रामश्च,

ततो गृहीत्वा वासस्तु, शुमान्याभरणानि च ।

अभवद् वाप्ससंरुद्धो, नीक्षरेणैव चन्द्रमाः ॥१३॥

अथ लक्ष्मणमब्रवीत्—

पश्य लक्ष्मण ! वैदेह्या सन्त्यक्तं ह्रियमाणया ।

उत्तरीयमिदं भूमी शरीराद् भूषणानि च ॥१४॥

शादूलिन्यां ध्रुवं भूम्यां, सीतया ह्रियमाणया ।

उत्सृष्टं भूषणमिदं, तथारूपं हि दृश्यते ॥१५॥

एवमुक्त्वा रामेण, लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥

नाहं जानामि केयूरे, नाहं जानामि कुण्डले

नूपुरे त्वभिजानामि, नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥१६॥

(किष्किन्धाकारेण)

लक्ष्मणेन प्रतिपादितोऽयं शिष्टाचारः सर्वैर्ग्रह्यवाचितः
सदानुकरणीयः ॥

अष्टाविंशः पाठः ॥ ३८ ॥

(रामायणे पालि-वधः)

राघवेण महाबाणो, पालि-वधमि पातितः ।
ततस्तेन महातेजा, वीर्ययुक्तः परीक्षितः ॥
येनेनाभिरतो पाली, निपपात महीतले ॥ १ ॥

तं दृष्ट्वा राघवं पाली, लक्ष्मणं च महाबलम् ।
अग्रवीन् परुषं शत्रुपुं, प्रश्रित धर्ममंदितम् ॥ २ ॥

परादमृग-वधं कृत्वा, कोऽयं प्राप्नस्त्वया गुणः ।
यदहं मुदमंरुषस्त्वत्कृते निधन गतः ॥ ३ ॥

युक्तं यत् प्राप्नुयाद् राज्यं, गुर्ग्रावः स्वर्गते मयि ।
अपुत्रं यदधर्मेण, त्वयाऽहं निरतो रणे ॥ ४ ॥

अधिविस्तस्तदा रामः, पथाद् पालिनमग्रवीन् ।
अविज्ञाप कथं पाल्यान्मामिदाद्य विगर्हते ॥ ५ ॥

इत्वाहृणामिप्यं भूमिः, मरीच-वन-शानना ।
मृग-वदि-मनुष्याणां, निग्रहानुग्रहेष्वपि ॥ ६ ॥

तं पालयति धर्मात्मा, भरतः सत्यबाहुतुः ।
धर्मकामार्थ-तत्त्वज्ञो, निग्रहानुग्रहे रतः ॥ ७ ॥

तस्य धर्मकृतादेशा, वयमन्ये च पार्थिवाः ।
 चरामो धमुधां कृत्स्नां, धर्मसंतानमिच्छवः ॥ ८ ॥
 त्वं तु संक्रिष्टधर्मश्च, कर्मणा च विगर्हितः ।
 कामतश्च प्रधानश्च, न स्थितो राजवर्त्मनि ॥ ९ ॥
 ज्येष्ठो भ्राता पिता वापि, यश्च विद्यां प्रयच्छति ।
 त्रयस्ते पितरो ज्ञेया, धर्मे च पथिवर्तिनः ॥ १० ॥
 मयीषानात्मनः पुत्रः, शिष्यश्चापि गुणोदितः ।
 पुत्रवन् ते त्रयश्चिन्त्या, धर्मश्चैवात्र कारणम् ॥ ११ ॥
 अस्य त्वं श्रियमाणस्य, मुग्धीवस्य महात्मनः ।
 भार्यायां वर्तमे कामान्, मनुष्यायां पाप-कर्मकृत् ॥ १२ ॥
 शीर्षा मणिनी वापि, भार्या वाऽप्यनुजस्य यः ।
 प्रचरेत् नरः कामान्, तस्य दण्डो वधः स्मृतः ॥ १३ ॥
 राजमिर्धृतदण्डाश्च, कृत्वा पाशानि मानवाः ।
 निर्मेलाः स्वर्गमायान्ति, मन्तः मुकृतिनो यथा ॥ १४ ॥
 एवमुत्र मनु गमेण, पार्त्वा प्रच्यवितो भृशम् ।
 न दांश गयरे दह्या, धर्मेऽधिगतनिधयः ॥ १५ ॥

(किञ्चिदुपश्रव्यते)

[The Mahābhārata which records the deeds of ancient Indian chivalry is the greatest epic-poem of India. It narrates the battle of Kauravas with the Pāndavas and contains many episodes. Some of the episodes are so beautiful in thought and execution that they are now recognized among the few great achievements of the world's literature. The Mahābhārata is a work of many hands. Its composition does not belong to one period. It extends from 6th or 7th century B. C. to 3rd century A. D. The text in our lessons is presented in a summary-form, and poems are introduced to serve as a variety in narration.

The episode of Arjūn Mandārjya, as given below is not only instructive as imparting the lesson of forgiveness, but also interesting from the historical point of view, since it bears resemblance to the main incidents of the life of Jesus Christ. It clearly indicates the intercourse of ancient India with the western world.]

नवविंशः पाठः ॥३६॥

(महाभारतं अणीमारुड्योपाख्यानम्)

अभूवमान्नगः कश्चिन्, 'मारुड्य' इति विद्युतः ।

धृतिमान् सर्वधर्मज्ञः, मत्स्ये तपसि च स्थितः ॥ १ ॥

स आश्रमपदद्वारे, वृक्षमूले महातपाः ।
 ऊर्ध्वबाहुमेहायोगी, तस्यो मीनव्रतान्वितः ॥ २ ॥
 तस्य, कालेन महता, तस्मिंस्तपसि कुर्वतः ।
 तमाश्रममनुप्राप्ता, दस्यवो लोप्त्रहारिणः ॥ ३ ॥
 अनुसार्यमाणा बहुभिः, रक्षिभिर्मरुतर्षभ !
 ते तस्यावसथे लोप्त्रं, दस्यवः कुरुसत्तम !
 निधाय च भयाल्लीनाः, तत्रैवानागते बले ॥ ४ ॥
 तेषु लीनेष्वथो शीघ्रम्, ततस्तद् रक्षिणां बलम् ।
 आजगाम, ततोऽपर्यन्, तदृषिं तस्करानुगाः ।
 तमपृच्छस्ततो राजन् ! तथावृत्तं तपोधनम् ॥ ५ ॥
 कतमेन पथा याता, दस्यवो द्विजसत्तम !
 तेन गच्छेम, हे ब्रह्मन् ! यथा शीघ्रतरं वयम् ॥ ६ ॥
 तथा तु रक्षिणां तेषां, भुवतां स तपोधनः ।
 न किञ्चिद् वचनं राजन् ! अग्रचीत् साध्वसाधु वा ॥ ७ ॥
 ततस्ते राजपुरुषा विचिन्वानास्तमाश्रमम् ।
 ददृशुस्तत्र लीनान् तांश्चौरान् तद् द्रव्यमेव च ॥ ८ ॥
 ततः शङ्का समभवद्, रक्षिणां तं मुनिं प्रति ।
 संयम्येनं ततो राज्ञे, ददृशुर्धैव न्यवेदयन् ॥ ९ ॥
 तं राजा सहितर्धारेः, अन्वशाव, पथ्यतामिति ।
 स रविभिस्तरतातः, शले प्रोतो महातपाः ॥ १० ॥

तस्मै शूलमारोप्य, तं हृदि रक्षिगुप्तदा ।

प्रतिगन्धुर्महीपानं, धनान्यादाय तान्यय ॥११॥

शूलरथः स तु धर्मत्मा, बालेन मरुता ततः ।

निगाढगोऽपि शिप्रविः, मरणं नाम्यपद्यत ।

धारयामास च प्राणान्, श्रेयीष समुपानयत् ॥१२॥

शूनाग्रे तपमानेन तपस्तेन महात्मना ।

मंताय परमं जन्मर्मुनयस्तपसान्विताः ॥१३॥

अथ ते मुनयः, तं ब्राह्मणमृच्छन् । मत्तन् ! किं पार्थ
नवान्वसि ? देव शूले मददुःखमनुयातम् ।

स मुनि-शार्दूलः, तानुषाच तरोधनान् ।

पतः कं गमिष्यामि, नहि मेऽन्योपराप्यति ॥१४॥

अथ रक्षिणः, बहुतिथेऽदति, तं तत्र तथा दृष्ट्वा गच्छे
वेदयन् । तेषां वचनं श्रुत्वा, मन्त्रिभ्यः सह निश्चित्य, राजा
तन्मयम् श्रविसत्तमम् तदा प्रस्तापामास । राजोवाच—

यन्मयापवृत्तं मोहाद्, अज्ञानाद् श्रेयिषत्तम !

प्रमादये त्वां तवाहं, न मे त्वं क्रोदुर्महमि ॥१५॥

एवमुक्त्वन्ततो राजा, प्रसादमकरोन्मुनिः ।

वृत्तप्रसादं राजा तं, ततः समस्तारयत् ॥१६॥

नहि दासीत्यमापन्ना, कृष्णा भवितुमर्हति ।

अनीशेन हि राक्षसा, पथे न्यस्तेति मे मतिः ॥ १ ॥

मत्तोऽयं दुर्योधनः । अन्तर्कालं न बुध्यते । अयं दुर्योधनो न जानाति, पूर्वं मदारैः जनयतीति । तच्छ्रुत्वा दुर्योधनो निजमूलमाह । भीतोऽयं विदुरः । न चास्माकं वृद्धिकामः । त्वं द्रोपदीमानयम् । एवमुक्तं स मूलः क्षीयमगच्छत् । द्रोपदी च माह । दुर्योधनस्त्वाम् अज्जेरीत् । सा त्वं धृतराष्ट्रस्य वेश्म प्रपद्यस्व । द्रोपद्युवाच । कथं त्वमेवं वदसि । को राजकुत्रो भार्यया दीयेत् । मूढोऽयं राजा । अभूय वैतदमन्यदस्य । मूल उवाच । नामूढस्यैव वैतयम् । न अरेषीत् । तेन पूर्वं धातरो म्यम्नाः । मयात्मा । अथ त्वं राजकुत्रि । द्रोपद्युवाच—

गच्छ त्वं रितरं गत्वा, समायां पूज्य धृतज ।

किंनु पूर्वं परानैशोरात्मानमथवा नु माम् ॥ २ ॥

त सभां गत्वा, द्रोपद्यान्तद् वधो युधिष्ठिरं कथयामास । युधिष्ठिरस्तु तं मूलं न प्रत्युवाच । दुर्योधनो धूने । इदंवागत्य द्रोपदी प्रभायताम् प्रभ्रमेतम् । दुःशासनं याज्ञायति । गच्छ । स्वयं प्रगृह्य द्रोपदीमानय । मूलः स दुःशासनस्तत्र गच्छ द्रोपदीमाह । पथेदि । त्रिषासि द्रोपदि ! विमुक्तलज्जा दुर्योधनमिदानीं परम् । तच्छ्रुत्वा सा द्रोपदी भयार्ता म दुद्राव ।

ततो जरेनाभिससार रोषान्,

दुःशासनस्ताम् अभिगर्जमानः ।

दीर्घेषु नीलेष्वथ शोर्मिमल्लु,

जग्राह वेदेषु नरेन्द्र-वत्नीम् ॥ ३ ॥

तां च पराकृष्य सभा समीपम् आनीतवान् । अथ दुःशासनं
व्यवब्रूयमाना सभामग्रे द्रौपदी तं मृशंसकर्माणनिन्दना
अनार्य ! मा विवस्त्रां कुरु । मा विकार्यीः ।

धिगस्तु नटः खलु भारतानाम्,
धर्मस्तथा चत्रविदां च वृत्तम् ।
यत्र ह्यतीतां कुरुधर्मवेलां,

प्रेक्षन्ति सर्वे कुरवः सभायाम् ॥ ४ ॥

एतच्छ्रुत्वा सभ्यानां महान् नाद उदतिष्ठत् । दुःशासन
इसग्रेयं वेगेन तामाधूय, 'दासी त्वमसीति' तामुवाच । अथ
तस्या वसनं, यस्मात्, सभा-मग्रे समाक्षिप्य, व्यपाकपुं प्रवृत्त्ये

आकृष्यमाणे वसने, द्रौपद्या चिन्तितो हरिः ।

गोविन्द ! दारकावासिन् ! कृष्ण ! गोपीजनप्रिय ॥ १ ॥

कौरवैः परिभूतां मां, किं न जानासि पेशव !

हे नाथ ! हे रमानाथ ! व्रजनाथार्तिनाशन !

कौरवार्णव-मत्नां माम् उद्धरस्व जनार्दन ॥ २ ॥

द्रौपद्या वचः श्रुत्वा कृष्णः, करुणातिशयात्, गदगद
मयम् । शय्यासनं च त्यज्त्वा स हृषानुर्मग्नवान्, कृष्णा वस्त्र
अग्नयान् । शामनाय तस्य, धर्मोऽपि विधिर्वैयस्य
समावृणोत् ।

आकृष्यमाणे वसने, द्रौपद्यास्तु विशांसे !

तदुपमत्तं वस्त्रं, प्रादुरासीद् अनेकशः ॥ ३ ॥

ज्ञानवान्-विगतानि, ज्ञानान्तरात् प्रमो !
 शत्रुर्मदन्ति शत्रुतां, धर्मस्य परित्याजनात् ।
 ततो ह्यन्यथातत्त्वज्ञानाद् योगदर्शनाः ॥ ८ ॥
 गच्छन्तस्य स्वांशो, द्वाप्य गच्छे महीधराः ।
 ज्ञानागूर्दीर्घा तत्र, वृत्तान्तो धृताच्छ्रमम् ॥ ९ ॥
 (तार्क्ष्यवर्णित अ० १८)

एकपञ्चाविंशः पाटः ॥ ११ ॥

(महामास्त्रे तार्क्ष्युपाख्यानम्)

आर्षाग्नेषु धर्माग्ना, सत्यमग्ने जितेन्द्रियः ।
 पार्ष्णिशोऽहपतिर्नाम, सर्वभूत-हिते ततः ॥ १ ॥

तार्क्ष्यवर्णिते माया तस्य तेजस्विनी । ज्ञानार्थिना । तां योयता-
 गच्छे स्वधुनां वर्तमानमात्मनां दृष्ट्वा न वृत्तिर्दुःखिनीऽ
 यत् । तांवाच —

पुत्रि ! श्रदान्तरात्मे, न च बधिद् वृणोति माम् ।
 स्वयमन्विच्छ महार्गं, गुरुः महश्चात्मनः ॥ २ ॥
 शार्पितः पुत्रो यथ, न निषेधस्त्वया मम ।
 विमृश्यां श्रदाभ्यामि, वरय त्वं यथेष्टितम् ॥ ३ ॥

[It is a most remarkable dialogue between the mother and her son and is so unique in Sanskrit Literature's Annals with that spirit of heroism that knows no fear which reminds us of the epic glory of India.

Lady Velut teaches her son to live and die for duty. She stands as a prototype of the Rajput Idealism. ॥ २ ॥

दाशरार्शिः पाटः ॥ ४२ ॥

(महाबाते विदुला-तन्पुत्र-संवादः)

मम पुत्राय विदुला-तन्पुत्र-संवादः । मामीदं विदुला-
कामादन्त्या । मा पशुमिमीदं पशुमन्त्या दान्ता कीर्तिमिमीदं
मिदं पुत्राय विदुला-तन्पुत्र-संवादः । मामीदं पुत्राय
ममादि । विदुला-तन्पुत्र-संवादः —

अनन्दन ! ममात्मान ! दान्ता कीर्तिमन् !

न ममात्मानं न ममात्मानं न ममात्मानं न ममात्मानं ॥ १ ॥

विदुला-तन्पुत्र-संवादः, पुत्रायः पुत्रायः ।

ममात्मानं न ममात्मानं, ममात्मानं न ममात्मानं ॥ २ ॥

ममात्मानं न ममात्मानं, ममात्मानं न ममात्मानं ।

ममात्मानं न ममात्मानं, ममात्मानं न ममात्मानं ॥ ३ ॥

ममात्मानं न ममात्मानं, ममात्मानं न ममात्मानं ।

ममात्मानं न ममात्मानं, ममात्मानं न ममात्मानं ॥ ४ ॥

गुरोर्देहनिर्दिष्टा, गुरोर्देहनिर्दिष्टाः ।

गुरोर्देहनिर्दिष्टाः वाचस्पतिः, गुरोर्देहनिर्दिष्टाः गुरोर्देहनिर्दिष्टाः ॥ ५ ॥

गुरोर्देहनिर्दिष्टाः वाचस्पतिः, गुरोर्देहनिर्दिष्टाः वाचस्पतिः ।

गुरोर्देहनिर्दिष्टाः वाचस्पतिः, गुरोर्देहनिर्दिष्टाः वाचस्पतिः ॥ ६ ॥

गुरोर्देहनिर्दिष्टाः वाचस्पतिः, गुरोर्देहनिर्दिष्टाः वाचस्पतिः ।

गुरोर्देहनिर्दिष्टाः वाचस्पतिः, गुरोर्देहनिर्दिष्टाः वाचस्पतिः ॥ ७ ॥

गुरोर्देहनिर्दिष्टाः वाचस्पतिः, गुरोर्देहनिर्दिष्टाः वाचस्पतिः ।

गुरोर्देहनिर्दिष्टाः वाचस्पतिः, गुरोर्देहनिर्दिष्टाः वाचस्पतिः ॥ ८ ॥

गुरोर्देहनिर्दिष्टाः वाचस्पतिः, गुरोर्देहनिर्दिष्टाः वाचस्पतिः ।

गुरोर्देहनिर्दिष्टाः वाचस्पतिः, गुरोर्देहनिर्दिष्टाः वाचस्पतिः ॥ ९ ॥

अलक्ष्यं यदि बालक्ष्यं, नानुशोचति पण्डितः ।

आनन्तर्यं समाधत्ते, प्राणानां, न धनायते ॥ १० ॥

उद्भाषयत्येवं वा, तां वा गच्छन्तुर्वा गच्छन्तुः ।

धर्मं पुत्रादतः कृत्वा, किन्निमित्तं हि जीयन्ति ॥ ११ ॥

शत्रुनिर्मादता द्राघो, जङ्घायां प्रपतिष्यता ।

विपरिहृदन्नमूलोऽपि, न विप्रादेन् कार्येण ॥ १२ ॥

यस्य धृतिं न जयन्ति, मानसा मददहतम् ।

गच्छिष्येनमात्रं न, नैव रीतिः न पुनः पुमान् ॥ १३ ॥

दानं तपसि मरत्ये च, यस्य नोत्पत्तिं यशः ।

विद्यायामर्थलाभे वा, मातुरुत्तार एव सः ॥ १४ ॥

श्रुतेन तपसा वापि, श्रिया वा विक्रमेण वा ।
 जनान् योऽभिभवत्यन्यान्, कर्मणा हि स वै पुमान् ॥१५॥
 कलिं पुत्रप्रवादेन, सज्जय ! त्वामजीजनम् ।
 निरमर्षं निरुत्साहं, निर्वीर्यम् अरिन्दनम् ॥१६॥
 मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत् पुत्रमोदशम् ।
 मा धूमाय ज्वलात्यन्तम्, आक्रम्य जडि शात्रवान् ॥१७॥
 ज्वल मूर्धन्यमित्राणां, मुहूर्तमपि वा चणम् ।
 एतावानेव पुरुषो, यदमर्षो यदक्षमी ॥१८॥
 क्षमावान् निरमर्षश्च, नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।
 मन्तोषो वै श्रियं हन्ति, तथाऽनुक्रोश एव च ॥१९॥
 आपमं हृदयं कृत्वा, मृगयस्व पुनः स्वस्वम् ।
 पर विपत्ते यस्मान्, तस्मान्पूरुष उन्पते ।
 तमाहुर्व्येथेनामानं, स्त्रीवद् य इह ज्ञापति ॥२०॥

पुत्र उवाच—

किन्नु ते मामपश्यन्त्याः, पृष्टित्या अपि मयेथा ।
 विमामग्न-कृत्येन, किं भोगैर्जीवितेन वा ॥२१॥

मतेन वाच—

विमदधानां ये लोका, दिवन्तस्तानवाधुपुः ।
 ये स्थावरात्मनो जंकाः, गुरुदस्तान् प्रजन्तु नः ॥२२॥
 मृगैर्दक्षिणमानानां, पशुपिष्टोपतीतिनाम् ।

- वृषगा नामगत्यानां, मा वृत्तिमनुवर्तताम् ॥२३॥
 यस्य शस्य विक्रान्तरंघन्ते बान्धवाः सुखम् ।
 विदना इव शस्य, साधु तस्येह जीवितम् ॥२४॥
 यमाजीवन्ति पुरुषं, सर्वभूतानि सञ्जय !
 पशुं द्रुममिवान्नाय, तस्य जीवितमर्थवत् ॥२५॥
 स्वपादु-चलमाश्रित्य, योऽभ्युज्जीवति मानवः ।
 स लोके लभते कीर्तिं, परप्र च शुभां गतिम् ॥२६॥
 यो हि तेजो यथाशक्ति, न दर्शयति विक्रमात् ।
 शत्रियो जीवितारोहो, स्तेन इत्येव तं विदुः ॥२७॥
 भद्रं महाकुले जाता, हृदान् हृदमिवान्गता ।
 ईश्वरी सर्वकल्याणी, भर्वा परमवृजिता ॥२८॥
 यदा मां धैर्यभार्यां च, द्रष्टामि भृशदुर्बलाम् ।
 न तदा जीविनेनार्यो, मरिता तत्र सञ्जय ! ॥२९॥
 यदि कृत्पं न पश्यामि, तत्राद्याहं यथा पुरा ।
 हलाधर्नीयं यशस्यं च, या शान्तिर्हृदयस्य मे ॥३०॥
 वपमाधवर्णीयाः स्म, न धोतारः परस्य च ।
 साज्ज्यमास्नाय जीवन्तो, परित्यजामि जीवितम् ।
 दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं, पर्यायमरणं हि तत् ॥३१॥
 अपारे भव नः पारम्, अक्षरे भव नः स्रवः ।

कुरुष्व स्थानमस्याने, मृतान् सञ्जोष्यस्व नः ॥३२॥

एक्याधुवधेनैव, शूरो गच्छति विभ्रुतिम् ।

इन्द्रो वृषधेनैव, मरेन्द्रः समपद्यत ॥ ३३ ॥

पुष्पारूपेण संपन्नो, विषयामिन्ननेन च ।

अनङ्गानिव षोडश्व्यो, मन्ये मरुत्तमेन तन् ॥३४॥

नास्मिन् जातु कुले ज.तो, गच्छेद् योज्यस्य पृष्ठतः ।

परयानुचरो न स्यास्तात ! जीवितुमर्हसि ॥३५॥

अहं हि क्षयददयं, वेद यन् परिशारवतम् ।

पूर्वाः पूर्वाः प्रोक्तं, परीः परीति ॥३६॥

पुत्र उवाच । अकर्मणे, धीर-मन्त्रे, अमर्षणे, समस्तान्
कालान् यमस्य संशय मे हृदये कृतम् । यन् प्रियं पुत्र मां विप्रो
गृह्णाति त्रिगोत्रयम् ॥

मातोवाच । तात ! विदुषा गर्भ-वस्था हि धर्मावस्था
भवति । तन्मासीदग्राहं त्वो मेरितययामि । कालोऽयमत्र
कार्यं कर्तुम् । यदहं तत्र ब्रूयाम् तच्च ते वाचाश्रयम् । त्वमहं
कविपुत्रि । अयमहंने भविष्यति । तात ! सादुर्विनिर्गदिनं दूरी
विनिर्गदिनं मार्गं यात्र । यदि तत्र सादुपूजं स्यात्, तेन त्वं
त्रिगो मनेः ।

यन्मृगानरणा नाति, दूषिर्नरेन दूषिषा ।

अने दस्तु दूषेण, मोक्षं त्वय प्रतापनम् ॥३७॥

कुर्वन्तो हि कर्माणि, कुर्वन्तो निन्दितानि च ।
त्वं नैवेह नामुत्र, लभन्ते पुरुषाधमाः ॥३८॥

पुत्राय वरियः सृष्टः, सञ्जयेऽ जयाय च ।
जयन् वा पध्यमानो वा, प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥३९॥
पुत्र उवाच । मातः ! एवं मतिस्तव्या न पात्र्या । विशेषतः
पुत्रे । दितव्येन कारणं पश्य । मातोवाच । अत्रैव ते दितम्,
पश्यशरीरलाभे । कारणगरेवाहं प्रीमि । पुत्र उवाच । असदा-
यस्य कुतः सिद्धिः । एताम् दादण्णमयस्यां विदित्वा मम वित्तं
राज्याधिपृक्तमस्ति । मातोवाच—

पुत्र ! नात्मावमन्तव्यः, पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
भूत्वा हि भवन्त्यर्था, भूत्वा नश्यन्ति चापरे ॥४०॥
उत्थातव्यं जायतव्यं, योक्तव्यं भूतिकर्मसु ।
भविष्यतीत्येव मनः, कृत्वा सततमव्ययैः ॥४१॥

एतदोजस्विमायत्तं धृत्वा स्वल्पदेतसोऽपि तस्य तमोऽ-
पागमन् । अथ पुत्र उवाच—

उदके भूरियं धार्या, मतेव्यं पाऽऽहवे मया ।
यस्य मे भवतो नेत्रौ, भविष्यद्-भूते-दर्शिनौ ॥४२॥
एवं स पात्रवसायतेः प्रष्टुषो पद्यानुयासनम् तत्स-
वकार । पितृव्यं राज्यं च पुनर्लब्धवान् ॥

जयो नामेतिहासोऽयं, श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।
 महीं विजयते क्षिप्रं, श्रुत्वा शत्रूंश्च मर्दति ॥४३॥
 नियन्तारमसाधूनां, गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
 ईदृशं क्षत्रिया सूते, वीरं सत्यपराक्रमम् ॥४४॥
 (उद्योगपर्वणि अ० १३३)

त्रायश्चत्वारिंशः पाठः ॥ ४३ ॥

(महाभारते श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—I)

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा, धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।
 प्रवृत्ते शस्त्र-संपाते, घनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ १ ॥
 हृषीकेशं तदा वारयमिदमाह महीपते !
 सेनयोरुभयोर्मध्ये, रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २ ॥
 एवमुक्तो हृषीकेशो, गुडाकेशेन भारत ।
 सेनयोरुभयोर्मध्ये, स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ ३ ॥
 भीष्मद्रोणप्रमुखतः, सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
 उवाच पार्थ ! परयैतान्, समवेतान् कुरुनिति ॥ ४ ॥
 तत्रापरयत् स्थितान् पार्थः, पितृनय पितामहान् ।
 आचार्यान् मातुलान् भ्रातृन्, पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ॥ ५ ॥

श्वशुगन् मुहदश्चैव, सेनयोरुभयोरपि ।
 तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः, सर्वान् बन्धून्वस्थितान् ॥ ६ ॥
 कृपया परयाऽविष्टो, विपीदन्निदमब्रवीत् ।
 हृद्द्वेमेवं स्वजनं कृष्ण ! पुपुत्सुं समुपस्थितम् ॥ ७ ॥
 सीदन्ति मम गात्राणि, मुखं च परिशुष्यति ।
 वेपथुश्च शरीरे मे, रोमहर्षश्च जायते ॥ ८ ॥
 अतो यत महत्पापं, कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
 यद् राज्यमुख-लोभेन, हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ९ ॥
 तं तथा कृपयाविष्टम्, अश्रुपूर्णकुलेक्षणम् ।
 विपीदन्तमिदं वाग्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १० ॥
 बलैर्व्यं मा स्म गमः पार्थ ! नैतन् त्वय्युपपद्यते ।
 पुट्रं हृदय-दौर्बल्यं, त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ११ ॥
 अथ चेत् त्वमिमं घम्यं, सद्ग्रामं न करिष्यसि ।
 ततः स्वधर्मं कीर्तिं च, हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ १२ ॥
 कीर्तिं चापि भूतानि, कथयिष्यन्ति तेऽध्ययाम् ।
 सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ १३ ॥
 मयाद्रष्टादुपरतं, मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
 येषां च त्वं बहुमतो, भूत्वा यास्यसि लापवम् ॥ १४ ॥
 अवाच्यवादांश्च बहून्, वदिष्यन्ति तवादिताः ।
 निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं, ततो दुःखतरं नु किम् ॥ १५ ॥
 ७

इतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं, जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
 तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय ! युद्धाय कृत-निश्चयः ॥१६॥
 सुखदुःखसमे कृत्वा, लाभालाभो जयाजयो ।
 ततो युद्धाय युज्यस्व, नैवं पापमवाप्स्यसि ॥१७॥

चतुश्चत्वारिंशः पाठः ॥ ४४ ॥

(महाभारते श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—॥)

(Chap. 2 — Man never dies)

श्रीभगवानुवाच—

- ११-अशोच्यानन्वशोचस्त्वं, प्रज्ञावादांश्च भाषमे ।
 गतायुनगतायुश्च, नानुशोचन्ति परिहृताः ॥ १ ॥
 १२-अविनाशि तु तद् विद्धि, येन सर्वमिदं ततम् ।
 विनाशमप्ययस्याम्य, न कश्चिन् कर्तुमर्हति ॥ २ ॥
 २३-नैनं क्षिन्दन्ति शस्त्राणि, नैनं दहति पावकः ।
 न वैनं क्लेदयन्त्यापो, न शोषयन्ति मारुतः ॥ ३ ॥
 २४-देही निन्द्यमथ शोध्यं, देहे मयस्य मान् ।
 नष्पन्तु मयं हि भूतानि, न न्यं शोषितुमर्हसि ॥ ४ ॥

(Need for self-discipline.)

६०-यततो यपि कौन्तेय ! पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि, हरन्ति प्रसमं मनः ॥ ५ ॥

६१-तानि सर्वाणि संयम्य, युक्त आसीत मत्परः ।

परो हि यस्येन्द्रियाणि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

६२-ध्यायतो विषयान् पुंसः, सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात् संजायते कामः, कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥ ७ ॥

६३-क्रोधाद् भवति सम्मोहः, सम्मोहात् स्मृति-विभ्रमः ।

स्मृति-भ्रंशाद् बुद्धिनाशो, बुद्धिनाशान् प्रणश्यति ॥ ८ ॥

(Chap. ३.—Self-discipline, a means to social service which is a condition of happiness in life.)

११-परस्परं भावयन्तः, श्रेयः परमवाप्स्यन् ॥ ६ ॥

१२-यश्शिष्टाशिनः सन्तो, मुच्यन्ते सर्वसिद्धिधैः ।

मुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १० ॥

(Disinterested Service, the highest duty of man.)

२५-सर्वज्ञः कर्मण्यविदांसो, यथा कुर्यन्ति भारत !

कृपाद् विदांस्तथाऽन्यत्र धिक्कीर्तुर्लोक-सहस्रहम् ॥ ११ ॥

(Last, the enemy of man.)

२७-काम एष क्रोध एष, रजोगुण-समुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा, विदूषेनभिद वैश्विणम् ॥ १२ ॥

(Chap. 6.—Self-confidence and one's own effort to conquer lust)

११-उद्धरेदात्मनात्मानं, नात्मानमवभादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥

(Lust conquered, the highest victory of man comes —
the vision of oneness of life)

३२-आत्मौपम्येन सर्वत्र, समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं, स योगी परमो मतः ॥

(Chap. 12 —The marks of that victorious man who
has the vision.)

१३-अद्वेष्टा सर्वभूतानां, मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरद्विष्टारः, समदुःखसुखः क्षमी ॥

१४-मन्तुष्टः सततं योगी, यतात्मा हृदनिश्चयः ।
मर्यादितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥

(Chap. 18 —The man, now ready for self-realisation)

५३-अद्विष्टारं बलं दपै, कामं क्रोधं पश्चिहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो, ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

(Hope and Faith in Lord's promise The Divine Grace
Humanity No cause for grief)

६६-सर्वधर्मान् परित्यज्य, मामेकं शरणं ब्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो, मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

[After the battle of the Mahabharata is over, King Yudhishthira with his wife and the four brothers renounces the world and takes journey to the Himalayas. His wife and brothers, one after another, die in the way. Yudhishthira alone remains alive with his dog following him. Indra comes to receive Yudhishthira to take him on to the highest heaven. But Yudhishthira refuses to go to heaven alone and seeks the company of his brothers and his dog. He wishes to live with them in hell and likes to enjoy the fellowship of man. Yudhishthira would not part company, even with a dog, for his personal gains in heaven.]

पञ्चचत्वारिंशः पाठः ॥ ४५ ॥

(महाभारते सुधिष्ठिर-शक्र-संवादः)

ततः शक्रः पार्थम् वन्द्यमोक्षययी । तं चाग्र्यान् । देवस्य मेन-
माणेह । धर्मगङ्गां सुधिष्ठिरस्तु स्वध्यायन् पतितान् दृष्ट्वा
शोक संतप्तः शक्रमिदमग्र्यान्—

भ्रातरः पतिता मेऽग्र, गच्छेयुस्ते मया सह ।

न विना भ्रातृभिः स्वर्गमीहे गन्तुं सुरेश्वर ॥ १ ॥

गुरुमारी गुह्याहो च, राजपुत्री पुरंदर !

सदास्माभिर्दिमा गच्छेद्, तद्मयाननुमन्यताम् ॥ २ ॥

शक्र उवाच । हे भरतर्यभ ! मा शुचः । कृष्णया साध्वन्यं
स्त्रिदिवंगतान् सर्वान् भ्रातॄन् स्वर्गे त्वं द्रक्ष्यसि । मनुष्यं मे
निक्षिप्य ते गताः । त्वमनेन शरीरेण स्वर्गं गन्ता । अत्र
संशयः । युधिष्ठिर उवाच—

अयं श्वा, भूतभव्येश ! भक्तो मां नित्यमेव ह ।

स गच्छेद्धि मया सार्धम्, आनृशं स्याद्दि मे मतिः ॥ ३ ॥

शक्र उवाच । राजन् ! श्वानं त्यज । अत्र नृशंस्यं नास्ति ।
कृत्स्नां धियं महतीं सिद्धिं च प्राप्नोऽसि । स्वर्गसुखानि तव
संप्राप्तानि । अमृतत्वं च प्राप्नवानसि । युधिष्ठिर उवाच—

अनार्यमार्येण सहस्रनेत्र !

शक्यं कर्तुं दुष्करमेतदार्य !

मा मे श्रिया संगमनं तथाऽस्तु,

यस्याः कृते भक्तजनं त्यजेयम् ॥ ४ ॥

शक्र उवाच । धर्मराज ! स्वर्गलोके श्वयतां ग्यानं नास्ति ।
ततो विचार्य क्रियतां कार्यम् । श्वानं त्यज । अत्र नृशंस्यं नास्ति ।
युधिष्ठिर उवाच । शक्र ! भक्तत्यागमत्यन्तपापमाहुः । तस्मात्
श्वानमेनं स्मरुस्वार्थं कदापि न त्यक्ष्यामि ।

मीनं मरुं, नान्यदस्तीति चार्तं,

प्राप्तं क्षीणं रक्षणे प्राणलिप्सुम् ।

प्राणत्यागादप्यहं नैव मोक्षुम्,

यनेऽहं वै नित्यमेतद् ग्रतं मे ॥ ५ ॥

इन्द्र उवाच । श्वाऽस्पर्शनीयः । अस्य त्यागं कुतः । अस्पृ-
त्यानां त्यागादेव देवलोकं प्राप्स्यसि ।

त्यह्या भ्रातृन् दयितां चापि कृष्णां,
प्राप्तो लोकः कर्मणा स्येन वीर !
श्वाऽयं त्वया न त्यज्यते कथं नु,
त्यागं कृत्स्नं चास्थितो मृगसेज्य ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

न विद्यते संधिरथापि विग्रहो,
मृतैर्मर्त्यैरिति लोकेषु निष्ठा ।
न ते मया जीवयितुं हि शक्या-
स्ततस्त्यागस्तेषु कृतो, न जीवताम् ॥ ७ ॥

भीति-प्रदानं शरणागतस्य,
क्रियो वधो, प्राद्वण-स्वापहारः ।
मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि शक्र !
मत्रत्यागश्चैव समो मतो मे ॥ ८ ॥

धर्मराजस्य तद् वचो निश्चयः, इन्द्र उवाच—

अयं श्वा मत्रः इत्येवं, त्यक्तो देवस्यस्त्वया ।
प्राप्तोऽसि भरतधेष्ट ! दिव्यां गतिमनुत्तमाम् ॥ ९ ॥

ततो देवा युधिष्ठिरं एवमातोष्य सर्वविमानैः प्रशसुः ।
युधिष्ठिर एवमास्थाय शीघ्रमूर्ध्वमाचक्रमे । ततो नारद उवाच ।

राजन् ! देवानाम् अमूनि वेश्मानि पश्य । नारदस्य वचनं श्रुत्वा
राजाऽब्रवीत्—

शुभं वा यदि वा पापं, भ्रातृणां स्थानमद्य मे ।
तदेव प्राप्तुमिच्छामि, लोकानन्यान् न कामये ॥१०॥

एतच्छ्रुत्वा शक्र उवाच—

स्थानेऽस्मिन् वस राजेन्द्र ! कर्मभिर्निर्जिते शुभैः ।
किं त्वं मानुष्यकं स्नेहम्, अद्यापि परिकर्षसि ॥११॥

अद्यापि मानुषो भावः, स्पृशति त्वां नराधिप !
स्वर्गोऽयं पश्य देवर्षीन्, सिद्धांश्च त्रिदिवालयान् ॥१२॥

एवं वादिनम् इन्द्रम्, धीमान् युधिष्ठिरः पुनरिदमर्षयः
वचनमब्रवीत्—

तैर्विना नोत्सहे वस्तुम्, इह दैत्यनिबर्हण !
गन्तुमिच्छामि तत्राहम्, यत्र ते भ्रातरो मम ॥१३॥

यत्र सा वृद्धतो श्यामा, बुद्धिसत्त्वगुणान्विता ।
द्रौपदी योषितां श्रेष्ठा, यत्र चैव गता मम ॥१४॥

(महाप्रस्थानिकपर्वणि स्वर्गारोहणपर्वणि च)

पञ्चत्वारिंशः पाठः ॥ ४६ ॥

(महाभारते संकीर्ण-पद्यानि)

स्वार्थिनः कुतो विद्या, नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ।
स्वार्थी वा त्यजेद् विद्यां, विद्यार्थी वा त्यजेत् सुखम् ॥

श्रीण्येव च सतामाहुः, सन्तः पदमनुत्तमम् ।
न द्रुमेधेव, दद्याच्च, सत्यं पैर सदा धदेत् ॥ २ ॥
नार्याम्लेच्छन्ति भाषाभिर्मायया न चरन्त्युत ।
अनिन्नमशठं युद्धम्, एतत्सत्पुरुष-व्रतम् ॥ ३ ॥

(Yudhisthira)

अद्रोहः सर्वभूतेषु, कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च, मतां धर्मः मनातनः ॥ ४ ॥
यदन्येषां हितं न स्याद्, आत्मनः कर्मपरूपम् ।
अपन्नपेत् वा येन, न तत्कुर्यात् कथंचन ॥ ५ ॥
ऊर्ध्वपादुर्विरोम्येष, न च कश्चिच्छृणोति माम् ।
धर्मादर्धश्वं कामय, न किमर्थं न सेव्यते ॥ ६ ॥

(Vyasa)

यस्तु शूद्रो दमे सत्ये, धर्मे च सततोत्थितः ।
तं प्राप्नोत्यमरं मन्ये, पृथेन हि भवेद् द्विजः ॥ ७ ॥

(Yudhisthira)

नदीदृशं संवननं, विषु लोकेषु विद्यते ।
 दया मैत्री च भूतेषु, दानं च मधुग च वाह् ॥८॥
 कालो वा कारणं रात्रौ, राजा वा काल-कारणम् ।
 इतिते संशयो मा भूद्, राजा कालस्य कारणम् ॥९॥

(Bhāṣya)

अधर्मेः गुमहानेन, यच्छ्रया-मरणं एव ।
 अरण्ये यो विमुञ्चेत, सद्ग्रामे वा तनुं नरः ।
 क्रतूनादृत्य महतो, महिमानं स गच्छति ॥१०॥
 (Draupadi)

शोकान्मानसद्विषाणि, मयस्यानरातानि च ।
 दिवगे दिवगे मृदमाविरान्ति न पण्डितम् ॥११॥
 स्वागात्मान्यत्र मर्त्यानां, गुणास्तिष्ठन्ति एव ।
 शृणुवद् परिश्रेण, कुर्यात् प्रियमयानितः ॥१२॥
 अनिरादास्तिनिर्घन, नायमन्येन कंचन ।
 गो-धूपानः प्रियं भूयाद्, आयुष्टः कुशलं वदेत् ॥१३॥
 न पापे प्रतिपादः स्यात्, पाधुग्व सदा भवेत् ।
 आत्मनैव हतः पापो, यः पापं कर्तुंमिच्छति ॥१४॥
 ये न मानिगमिच्छन्ति, मानयन्ति तेषु पापम् ।
 ये चेत्यं मानिगच्छन्ति, कुटान् मंगमयन्ति च ॥

[The Dharmas Śāstra of Manu popularly known as Manu Smṛiti lays down the standard of morality and a code of living for the people of India. It is one of the most ancient Smṛitis. But its text has undergone many changes from time to time, and the present text represents the latest stage of its development.]

सप्तचत्वारिंशः पाटः ॥ ४७ ॥

(मानव-धर्मशास्त्रम्)

(Chap. 1)

१६-भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः, प्राणिनां पुद्गि-जीविनः ।

पुद्गिमत्सु नराः श्रेष्ठाः, नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ १ ॥

१७-ब्राह्मणेषु च विद्वांसो, विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।

कृतबुद्धिषु कर्तारः, कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ २ ॥

(Chap. 2)

१८-वेदः स्मृतिः सदाचारः, स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः, साचाद् धर्मस्य लक्षणम् ॥ ३ ॥

(Chap. 6)

१९-धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं, शौचमिन्द्रिय-निग्रहः ।

धीर्विद्यासत्यमक्रोधो, दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ४ ॥

८७-प्रद्वचारी दृढस्थश्च, दानप्रस्थो यतिस्तथा ।

एते दृढस्थ-श्रमवाधत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ ५ ॥

(Chap. 12)

८८-वेदाम्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः ।

अहिमा गुरुसेवा च, निःश्रेयसकरं परम् ॥ ६ ॥

अष्टचत्वारिंशः पाठः ॥ ४८ ॥ ✓

(नानाकाव्येषु प्रकीर्ण-पद्यानि)

गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते, पितृवंशो निरर्थकः ।

वमुदेवं परित्यज्य, यागुदेवं नमोज्जनः ॥ १ ॥

यदिसन्ति गुणाः पुंसां, विरम्यन्त्येव ते स्वयम् ।

नहि कस्तुगिकामोदः, शपथेन विभाव्यते ॥ २ ॥

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा, शास्त्रं तस्य करोति किम् ।

लोचनाभ्यां विहीनस्य, दर्पणः किं कारिष्यति ॥ ३ ॥

सम्पदो महतामेव, महतामेव चापदः ।

पर्यते क्षीयते चन्द्रो, न च तारागणः क्वचिन् ॥ ४ ॥

उदेति सविता ताम्रः, ताम्र एवास्तमेति च ।

संपत्तौ च विपत्तौ च, महतामेकरूपता ॥ ५ ॥

एकोऽहमसहायोऽहं, कुशोऽहमपरिच्छदः ।

स्वमेऽप्येवंविधा चिन्ता, मृगेन्द्रस्य न जायते ॥ ६ ॥

हस्तं हस्तेन संपीडय, दन्तैर्दन्तान् विचूर्य च ।

अङ्गान्यङ्गैरिवाक्रम्य, जयेदादौ स्वकं मनः ॥ ७ ॥

(Upasit)

उत्साहो बलवानार्य ! नास्त्युत्साहात् परं बलम् ।

सोत्साहस्य हि लोकेषु, न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥ ८ ॥

(Valm)

काष्ठादभिर्जायते मध्यमानात्,

भूमिस्तोर्यं खन्यमाना ददाति ।

सोत्साहानां नास्त्यमाध्यं नराणाम्,

मार्गारब्धाः सर्षपज्ञाः फलन्ति ॥ ९ ॥

(Bha)

पुगणमिन्येव न साधु सर्षम्, - ३-

न णापि काष्ठं नवमित्ययम् ।

मन्तः परीक्ष्यान्यतरत् मनन्ते,

मूढः पात्रत्यय-नेय-बुद्धिः ॥ १० ॥

(K&J)

नास्त्यर्हिमा-गमं दानं, नास्त्यर्हिमा-समं तपः ।

यथा हस्तिपदे सन्वत्, पदं तर्प्यं शनीयते ॥ ११ ॥

(Palm & Peta)

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः, सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तन् तस्य किमपि द्रव्यं, यो हि यस्य प्रियो जनः ॥१२॥

(Bhavabhūti)

उपकारपरेऽपि म्याद्, उपकारपरः पुमान् ।

रात्मवत् सकलं पश्येत्, सर्वेषु प्रीतिमान् भवेत् ॥१३॥

[The lessons on the Purāṇas are condensed and rendered into prose from the original text, care being taken that the original diction, as far as possible, remains intact.]

नवचत्वारिंशः पाठः ॥ ४६ ॥

(भागवतपुराणे महापुरुष-लक्षणम्)

अष्टादश-पुराणेषु, व्यासस्य वचनद्वयम् ।

परोपकारः पुण्याय, पापाय पर-पीडनम् ॥

एकदा सरस्वत्यास्तटे, शृण्वः सभां चक्रुः । तेषां शिवासा समुत्पन्ना । त्रिषु लोकेषु को महान् इति । तद् वृत्तये ते ब्रह्मसुतं शृणु प्रेषयामासुः । स ब्रह्मणः सभामभ्यगात् । सत्य-परीक्षया च तस्मै प्रदयणं स्तोत्रं वा न चक्रे । तस्मै भगवान् शुक्रोच ॥ ततः स वैलासमगमत् । देवो महेश्वरो, तं ध्यातरे, मुदा परिण्यु-

समारेभे । भृगुस्वयाच । नैतदिच्छामि । उत्पद्यामी त्वम् ।
 देवशुकोप । शूलमुद्यम्य तं हन्तुमारेभे । पार्वती तु तं कुर्वन्
 देवं सान्त्वयामास ॥

अथ स भृगुर्विकुण्ठं जगाम । तत्र देवं जनार्दनं, धिक्
 उत्सङ्गे शयानं, पादेन पक्षसि अताडयत् । ततो ब्रह्मा
 सह भगवानुत्थाय, स्वतल्पाद्वरुहा च, मुनिं शिरसा नम्रम् ।
 आह । ब्रह्मन् ! ते स्वागतम् । उपविशतु भयानकासरे ।
 भगवन्तमागतम् अज्ञानतामस्माकं हन्तुमर्हति भवान् । तात !
 अतीव कोमलो ते चरणौ । इत्युक्त्या स्वेन पाणिना विप्रवर्ती
 मर्दन् धीजनार्दनः प्राह । भगवन् ! पुनीहि मां पादोदरेन ।
 त्यश्चरण-भूतिः सततम् उरसि मे नियम्यति । भयत्पादेन हनति
 सर्वान्नि पापान्नीति । एषमुक्तो भृगुः संतर्पितः सन् वामपादं
 मस्तया साधुलोचनो यभूय । श्रुति-समामागत्य च स्यानुभूय
 अशेषेणावर्णायत् ।

तन्निशम्याथ मृनयां, विस्मिता मुग्धश्रुताः ।
 भूयांसं श्रद्धुर्विष्णुं, यतः शान्तिर्यतोऽभयम् ॥

तत् त्वं पुत्रं युद्धाग्निधारय ॥ राजोवाच । मरुत्तस्य कोत्रो
 दुर्निवर्त्यः । नागा ऊचुः । राजन् ! शरणागतास्तव वयम् ।
 प्रसादः कियताम् । आर्त-परिभ्राणनिमित्तं क्षत्रस्य शस्त्र-धारणम् ।
 तच्छ्रुत्वा स राजा पत्नीं प्राह । भद्रे ! गत्वाऽहं ब्रवीमि
 तं तव सुतम् । न त्याज्याः शरणागताः । अथ स राजा महर्षे
 दपूया उवाच । अस्त्रमुपसंह्रियताम् इति । स गुरोर्बोध्यं निगम्य
 प्रत्युवाच—

नाहमेषां क्षमिष्यामि, दुष्टानामपराधिनाम् ।

स्वधर्ममुल्लङ्घ्य कथं करिष्यामि वचस्तव ॥ ४ ॥

बहुशोऽपि पित्रा निवार्यमाणः सोऽस्त्रं नोपसंहरते । त-
 स्तस्य पिता पुनरग्रधीत् । ममैतान् शरणागतान् पद्मगान् द्विसप्तमे
 तस्मान् ते प्रतिक्रियां करिष्यामि । ततस्तेन पित्रा घोरं कालाश्र-
 मुघतम् । पुत्रोऽपि तद् धीदय उवाच । किं भवान् साध-
 चारिणि सुते कालाश्रं मुञ्चति ?

मया कार्यं महाभाग ! प्रजानां परिपालनम् ।

त्वयैवं क्रियते कस्मात्, मद्बध्नायास्त्रमुघतम् ॥ ५ ॥

पिता मूढे । यत्वं शरणागत-सम्ब्राणं कर्तुं व्यवसिताः । तं
 तस्य व्याघातकर्ता । मां या दृत्वा दुष्टानुरगान् अदि, त्वां क
 दृत्वाहम् उरगान् रक्षिष्यामि ।

धिकं तस्य जीवितं पुंसः, शरणाधिनिमागतम् ।

यो नार्तमनुगृह्णाति, वैरिपक्षमपि ध्रुवम् ॥ ६ ॥

धात्रेयोऽहमिमे भीताः, शरणं मामुपागताः ।

अपकर्ता त्वमेवैषां, कथं पथ्यो न मे भवान् ॥ ७ ॥

मरुत्त उवाच—

मित्रं वा पान्धवो वापि, पिता वा यदि वा गुरुः ।

प्रजापालन-विधाय यो हन्तव्यः स भूभृता ॥ ८ ॥

सोऽहं ते प्रहरिष्यामि, न श्रोद्दुष्यं त्वया पितः ।

स्वधर्मः परिपाल्यो मे, न मे श्रोधस्तत्रोपरि ॥ ९ ॥

ततस्तौ परस्परवधं प्रति निश्चितौ दृष्ट्वा मुनयः, तयोर्मन्त्रे समुत्पत्य तन्मुः । ऊचुध । त्वया पितरं प्रति, अरवं न मोक्षय्यम् । त्वयापि पुत्रो न हन्तव्यः । मरुत्त उवाच । मया पुत्रा निहन्तव्याः । सन्तो दृष्टाः । पिता धृते । शरणागत-सम्भार्य । मया कार्यम् । अपराधः सुतो मम, यः शरणागतान् हन्ति । मुनय ऊचुः । इमे भुजगा यन्ति । तान् विद्यान् संजीवयामः, ये दुष्टपक्षगैर्दृष्टाः । तदलं विमहेण । उभौ राज्ञ्यर्षौ प्रसीदताम् । उभौ निर्गुण-प्रतिज्ञौ । उभाश्च धर्म-कोविदौ । ततस्ते भुजगा-स्तान् विद्यान् विपसंदरणेन संजीवयामासुः ।

विश्वोर्नेनाम वरणी, स ततो जगतीयतिः ।

मरुत्तश्च, स तं प्रीत्या, परिज्वेदममरीन् ॥ १० ॥

मानसा मय शङ्कतां, चिरं पालय मेदिनीम् ।

पुत्रपौत्रैश्च मोदस्व, मा च ते सन्तु विद्विः ॥ ११ ॥

राज्ञोवाच—

तस्मान्न तावद् यास्यामि, यावदेते मुदुःखिताः ।

मत्सन्निधानात् सुखिनां, भवन्ति नरमौक्यः ॥ ३ ॥

यज्ञ-दान-तर्पासीह, परञ्च च न भूतये ।

भवन्ति तस्य यस्यार्त-परिध्राणे न मानसम् ॥ ४ ॥

नरस्य यस्य षडिदं मनो बालातुगादिषु ।

घृदेषु च न तं मन्ये मानुषं गलमो हि सः ॥ ५ ॥

एतेषां सुखिन्पार्ता तु, दुःखं यद् विपुलं मत् ।

एतेषां श्राणदानाप्तु, मन्ये स्वर्गसुखात् परम् ॥ ६ ॥

प्राप्स्यन्त्यर्ता यदि सुखम्, पद्वो दुःखिते मायि ।

किमुप्राप्तं मया न स्यात्, तस्मात् त्वं व्रज मागिरम् ॥ ७ ॥

यमपुराण उवाच । एव धर्मः प्रातः, स्वर्गं त्यागुपनेतुम् ।
 धर्मं उवाच । तयोः स्वर्गं नयामि । गन्धताम् । राज्ञोवाच ।
 धर्म ! अत्र नरके मानयाः पीडयन्ते । आदीति माम् चार्ताः
 दन्ति । अतोऽहं न व्रजामि । धर्म उवाच । धर्मन्ता नरकप्राप्तिः ।
 पाशाः स्वकर्मज्जापं नरकेः सपद्यन्तु । पुत्रयेन धर्मन्ता स्वर्ग-
 त्पादयि गन्धव्यः । राज्ञोवाच—

यं स्पृहां करिष्यन्ति, सत्सम्पर्केषु मानयाः ।

दि मत्सन्निधावेवाम्, उत्कर्षो नोपजायते ॥ ८ ॥

हा महाराज ! येन विपुलं धनं विप्राणां पूर्वम् अपरार्जितम्, स
एष मे पतिर्भूमौ स्वपिति । हा देव ! किं त्वानेन कृतम् यदप-
मिमां पापां दशां नीतः । इत्युक्त्वा भर्तृदुःखमहामारेण निर्दि-
ष्टिता सापि मूर्द्धिता निपपात । तौ पितरौ तथा पतितौ दृष्ट्वा शिशुः,
अत्यन्तचुधाविष्टः प्राह । तात, तात ! ददस्यान्नम् । अध्वान्न !
भोजनं दद ।

एतस्मिन्नन्तरे विश्वामित्रो धनं संग्रहितुं पुनः प्रातः ।
राजानं चेदमब्रवीत् । उत्तिष्ठ । उत्तिष्ठ राजेन्द्र ! यदि धर्ममे-
क्षसे, दीयतां सा मे दक्षिणा ।

सत्येनार्कः प्रतपति, सत्ये तिष्ठति मेदिनी ।

सत्यं चोक्तं परो धर्मः, स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः ॥१४॥

अथवा किं ममेतेन । अद्य मे दक्षिणां यदि भवान् अदासीति,
भुवं त्वां शप्स्यामि । इत्युक्त्वा स ययौ । राजा भयानुरो बभूव ।
अस्य भार्या भूयः प्राह । मम वचनं कियतामिति । तथा पत्न्या
घोचमानो राजा प्राह । भद्रे ! निर्घृणोऽहम् । एष ते विषं
करोमि । एवमुक्त्वा नगरं गत्वा, इदं वचनमब्रवीत् । भो यो
नागरिकाः ! गृणुत । दयितां विक्रेतुं प्राप्नोऽहम् नृशंसः । यदि
कस्यचिद् दाम्न्या कार्यम्, स प्रवीतु ।

अथ कश्चिद् गृहो द्विजः, तत्रागन्त्याह । अहं वेता । ममार्ग-
स्य मे दासीम् । अस्ति मे धनम् । प्रिया च मे गृहकर्मिणी
न शक्नोति । अस्मात्, मे प्रपच्छ । इदं धितं गृहाण । ततः
विप्रो नृपस्य यदकालान्ते धनं दद्यात् नृपपत्नीमर्कषण-
आच्छां तु मानरं दृष्ट्वा रोदितारथो दरोद् । सा प्रूते । प्रा-

तावन्मां मुञ्च्य पापदहं शिशुं पश्यामि । अस्य दयितं पुनर्दुर्लभम्
भविष्यति । एहि वत्स ! पश्य मां मातरम् दाम्पत्यां गतम् ।
ततः स बालः, अम्बेति वदन् समम्बधायत् । ततस्त्रमागतं बालं
द्विजः कोधास्ताडयत् । रामवत्सुपाय । माघ ! प्रसादं कुरु ।
इयं च बालकं क्रीरुष्यि । मातरं उवाच । गृह्यातां वित्तमेतत् ।
बालको मे दीयताम् । ततः स पित्रः, तद् वित्तं दद्यात् । मात्रा सह
बालकमेकस्यमयन्धयत् । स पार्थिवः, तौ नीयमानौ दृष्ट्वा,
मुहुःगतौ विललाप । दा प्रिये ! दा वत्स ! धिह माम् । इमामपि
दद्यां मामो न मृतोऽस्मि ।

गतौ विद्वामित्रः प्रातः । नृपं च वित्तमयाचत । हरिश्चन्द्रोऽपि
तस्मै, तद्वनं समर्पयामास । तद् वित्तमयलोक्य कुपितः
कोटिकोऽग्रणीम् । मनोकमिदं धनम् । किमिमां दक्षिणां
अस्य सद्यो स्यम् मन्यते ? राज्ञोवाच । भगवन् ! कथित् बालः
मतीत्यताम् । अस्यां दास्यामि । रामवतं नास्ति । पत्नी
विद्वान् बालकश्चेति । विद्वामित्र उवाच । राजन् ! दिव
मन्य वनुर्योऽयं भागः शिघ्रतः एव एव मे मतीत्यतः । उत्तरं स्वया
न वदाम्यम् । एवं निष्टुरं वन्यस्तं राजानमुग्रं वा कोटिकचतुर्ल
प्यो । विद्वामित्रे गते, राजा स्वधिकर्यं विनिधित्य प्रोवाच ।
यो मातयो मां मृतुमिच्छति स मयीतु ।

अथ कपाल-दम्भः भगवतामिष्टः । कथित् वरदात्मनः-
बालः । वरदात्त उवाच । अहमर्थी । काम-वेगं हृत्तं
वप्य । राज्ञोवाच । कस्त्यम् ? वरदात्त उवाच । वरदात्तोऽ-
हमिति । हरिश्चन्द्र उवाच । वरदात्तदासत्वं नाहमिच्छेयम् ।
एवं वदन्स्वरय, विद्वामित्रः प्रातः । नगरिषं च ग्राह ।

यन्मया इसता किंचिद्, रहस्यं वा शुचिस्मिते !
 भरलीलमुरुं तत्सर्वं, सन्तुष्यं मम याचतः ॥१८॥
 राजपत्नोति गर्वेण, नावप्रेयः स ते द्विजः ।
 सर्वयत्नेन ते ताप्यः, स्वामी देवतान्, शुभे ॥१९॥

राजपत्न्युवाच—

अहमप्यत्र राजर्षे ! दीप्यमाने हुताशने ।
 दुःखमासासहाऽद्यैव, सह यास्यामि वै त्वया ॥२०॥
 सह स्वर्गं च नरकं च, सदैवायां हि भुङ्क्ष्वहे ।
 श्रुत्वा राजा तदोवाच, एवमस्तु पतिव्रते ॥२१॥

ततो राजा चितो कृत्वा, स्वकं तनयमारोप्य, भार्यया सहितो
 यक्षावलिपुटः, परमात्मानमचिन्तयत् । तस्य चिन्तयमानस्य,
 सर्वे देवा धर्मं प्रमुखतः कृत्वा, तत्र समाव्रज्मुः । आगत्य सर्वे
 प्रोचुः । भो भो राजन् ! विश्वत्रयेण मैत्रीं कर्तुम् य. पुत्रं न
 शकितः, सोऽयं विश्वामित्रस्ते मैत्रीमित्रं चाहन्तुमिच्छति ।
 धर्म उवाच—

मा राजन् ! साहसं कार्पाधर्मोऽहं त्वामुपागतः ।
 तितित्वा-दम-सत्पादैः, स्वगुणैः परितोषितः ॥२२॥

इन्द्र उवाच—

हरिश्चन्द्र महामान ! प्राप्तः शकोऽस्मि तेऽन्तिकम् ।
 त्वया स-भार्या-पुत्रेण, जिता लोकाः सनातनाः ॥२३॥

भारोद विदिवं राजन् ! भार्या-पुत्र-समन्वितः ।

मुदुष्प्राप्यं नरैरन्यैः, जितमात्मीय-कर्मभिः ॥२४॥

ततस्तस्य राज्ञः पुत्रः, इन्द्रस्य प्रभावात् समुत्तम्यौ । राजापि तं
सुतं परिष्वज्य परमया मुदायुक्तो बभूव । इन्द्रो भूपर्ध्वमभाषत ।
मदामाग ! समायः सपुत्रस्त्वं विदिवं समापोद । हरिश्चन्द्र उवाच—

देवराज ! अननुज्ञातः स्यामिना श्वपचेन ये ।

अगत्वा निष्कृतिं तस्य, नारोक्ष्येऽहं सुरालयम् ॥२५॥

धर्म उवाच—

तत्रैनं मारिणं बलेशम्, अरुगम्यात्म-मापया ।

आत्मा दशपाकनी नीतो, दर्शितं तद्यथापलम् ॥२६॥

इन्द्र उवाच । तत्स्वर्गमापोद, हरिश्चन्द्र ! हरिश्चन्द्र उवाच ।
देशराज ! ममस्तुभ्यम् । मधयान्वितोऽहं प्रवीमि ।

मच्छ्लोक-मग्नमनसः, कोसलानगरे जनाः ।

तिष्ठन्ति, तानपोह्याय, कथं यास्याम्यहं दिवम् ॥२७॥

यदि ते सहिताः स्वर्गं मया यान्ति सुरेश्वर !

ततोऽहमपि यास्यामि नरकं वापि तेः सह ॥२८॥

इन्द्र उवाच—

पह्नि पुण्यपापानि, तेषां भिक्षानि वै वृषट् ।

कथं संपात-भोग्यं त्वं, भूयः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ २९॥

हरिश्चन्द्र उवाच—

शक्र ! भुङ्क्ते नृपो राज्यं, प्रभावेण कुडुन्निनाम् ।
तच्च तेषां प्रभावेण, मया सर्वमनुष्ठितम् ।
उपकर्तृन् न संत्यज्ये, तानहं स्वर्ग-लिप्सया ॥३०॥

तस्माद् यन् मम देवेश ! किञ्चिदस्ति सुचेष्टितम् ।
दत्तमिष्टमयोजितं, सामान्यं तेस्तदस्तु नः ॥३१॥

बहुकालोपभोग्यं हि, फलं यन्मम कर्मणः ।
तदस्तु दिनमप्येकं, तैः समं, त्वत्प्रसादतः ॥३२॥

शक्र उवाच । एवं भविष्यति । ततः सर्वे चातुर्वर्ण-सम्प्राप्तं
नगरं गताः । तत्रागत्य शक्रः प्रोवाच—

आगच्छन्तु जनाः शीघ्रं, स्वर्गलोकं सुदुर्लभम् ।
धर्म-प्रसादात् संग्राह्यं, सर्वयुष्माभिरेव तु ॥३३॥
ततो विश्वामित्रः प्रीत्या तं नृपम् अयोध्यापुरेऽभ्यविञ्चत् ।

राज्ञा सह तदा सर्वे, हृष्टपुष्ट-सुहृज्जनाः ।
सपुत्रपौत्रदारास्ते, दिवमारुरुहुर्जनाः ॥३४॥
शक्र उवाच । हरिश्चन्द्र-समो राजा, न भूतो न भविष्यति ।

अहो तितिक्षा-भावात्म्यम्, अहो दानफलं महत् ।
यदागतो हरिश्चन्द्रः, पुरीं चेन्द्रत्वमाप्तवान् ॥३५॥

[Ebisa is a renowned dramatist who lived before Kalidasa, say in the 3rd century A. D. His works, over twelve in number, have been recently discovered. His style of writing is simple and forceful. Three of his dramas are presented here in a summary-form. The drama called Madhyama Vyāyoga illustrates the beautiful example of self-sacrifice in service of others.]

त्रयःपञ्चाशः पाठः ॥५३॥

(भासस्य मध्यम-व्यायोगः)

(ततः प्रविशति सुतत्रयः कलत्र-परिवृतो मादणः, वृणो
पटोक्कचः)

मादणः—भोः को नु सख्येयः ?

मादणी—आर्य ! कः एषोऽस्मान् संतापयति ?

पटोक्कचः—भो मादण ! तिष्ठ तिष्ठ । न गन्तव्यम्,
न गन्तव्यम् ।

मादणः—भो भोः पुत्रय ! अस्वयम्भारं मोक्षः ?

पटोक्कचः—मोक्षोऽस्ति, सम्पन्नः ।

मादणः—कः समयः ?

पटोक्कचः—अग्नि मे तत्र भयती ज्वरी । तयाऽमाहतः ।

पुत्र ! असौपदास-निसर्गार्थम् कस्मिन् वनमरेणे

कथिन् मानुषः प्रतिपद्य, ज्ञानेताप्य इति । ततो

मयासादितो भवान् । पुत्रमेवं विसर्ज्य ।

मादणः—हं भो गतसापरात् ! किमहममाहृतः ?

घटोत्कचः—

यद्यपितो द्विजश्रेष्ठ ! पुत्रमेकं न मुञ्चसि ।

सकुटुम्बः क्षणेनैव, विनाशमुपयास्यसि ॥१॥

ब्राह्मणः—एव एव मे निश्चयः ।

कृतकृत्यं शरीरं मे, परिणामेन जर्जरम् ।

राक्षसाग्री सुतापेक्षी, होष्यामि विधि-संस्कृतम् ॥२॥

ब्राह्मणी—आर्य ! मा मयम् । पतिमात्रघर्मिणी पतिव्रतेति नाम ।

गृहीतफलेनैतेन शरीरेण, आर्यं कुलं च रक्षितुं
मिच्छामि ।

घटोत्कचः—भयति ! न खलु स्त्रीजनोऽभिमतस्तत्रभवत्या ।

ब्राह्मणः—अनुगमिष्यामि भवन्तम् ।

घटोत्कचः—आः वृद्धस्त्वम्, अपसर ।

प्रथमः पुत्रः—भोस्तात ! प्रवीमि खलु तावत् किञ्चित् ।

ब्राह्मणः—ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम् ।

प्रथमः पुत्रः—

मम प्राणैर्गुरुप्राणान्, इच्छामि परिरक्षितुम् ।

स्वर्णार्थं कुलस्यास्य, मोक्षमर्हति मां भवान् ॥ ३ ॥

द्वितीयः पुत्रः—

ज्येष्ठः श्रेष्ठः कुले लोके, पितृणां च सुसंप्रियः ।

ततोऽहमेव यास्यामि, गुरुवृत्तिमनुस्मरन् ॥४॥

दृतीयः पुत्रः—आर्यो ! मा मैयम् ।

ज्येष्ठो आता पितृसमः, कथितो मद्रवादिभिः ।

ततोऽहं कर्तुमस्म्यहो, गुरूणां प्राण-रक्षणम् ॥५॥

प्रथमः—यत्स ! मा मैयम् ।

आपदं हि पिता प्राप्तो, ज्येष्ठपुत्रेण तार्यते ।

ततोऽहमेव यास्यामि, गुरूणां प्राणरक्षणात् ॥६॥

प्राक्षयः—ज्येष्ठमिष्टतमम् न शक्नोमि परित्यक्तम् ।

प्राक्षणी—यथाऽहो ज्येष्ठमिच्छति तथाहमपि कनिष्ठमिच्छामि ।

द्वितीयः—पित्रोरनिष्टः कस्येदानीं प्रियः ?

षटोक्तचः—अहं प्रीतोऽस्मि । शीघ्रमागच्छ ।

द्वितीयः—

वन्योऽस्मि यद् गुरुप्राणाः, स्वैः प्राणैः परिरक्षिताः॥

कन्बुस्नेहाद्धि महतः, काल-स्नेहस्तु दुर्लभः ॥७॥

षटोक्तचः—अहो ! स्वजनयात्सल्यमस्य प्राक्षयषटोः ।

द्वितीयः—मोस्तान ! अभियादये ।

प्राक्षयः—एतेहि पुत्र ! प्राप्नोतु कर्मयामुहि ।

द्वितीयः—अनुगृहीतोऽस्मि । अम्ब ! अभियादये ।

प्राक्षणी—जान ! चिरं जीय ।

द्वितीयः—अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! अभियादये ।

प्रथमः—एतेहि यत्स ! परित्यजन्व गाढं माम् ।

द्वितीयः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

तृतीयः—आर्य ! अभियादये ।

द्वितीयः—स्वस्ति ।

तृतीयः—अनुगृहीतोऽसि ।

द्वितीयः—भोः पुरुष ! किञ्चित् प्रयीमि ।

घटोत्कचः—ब्रह्म ब्रूहि शीघ्रम् ।

द्वितीयः—एतस्मिन् वनान्तरे जलाशय इव दृश्यते, तत्र मे
प्रकल्पित-परलोकस्य पिपासा-प्रतीकारं करिष्यामि ।

घटोत्कचः—दृढव्यवसायिन् ! गम्यताम् । अतिक्रामति
मानुरादारकालः । शीघ्रं गच्छ ।

द्वितीयः—भोस्तात ! एष गच्छामि ।

(निष्क्रान्तः)

ग्राह्यः—द्वा द्वा परिमुपिताः स्त । द्वा पुत्रक ! कथं गत एव ।

घटोत्कचः—चिरायते खलु ग्राह्यवदुः । भो ग्राह्य !
आहूयतां तव पुत्रः ।

ग्राह्यः—आ ! अतिराक्षसं खलु ते वचनम् ।

घटोत्कचः—मर्षयतु भवान् । किनामा तव पुत्रः ?

ग्राह्यः—एतदपि न शक्यं धोतुम् ।

घटोत्कचः—युक्तं भोः ! ग्राह्यकुमार ! किनामा ते भ्राता !

प्रथमः—तपस्वी मध्यमः ।

घटोत्कचः—अहमेवाह्वयामि । भो मध्यम ! मध्यम ! शीघ्रं
मागच्छ ।

(ततः प्रविशति भीमसेनः)

भीमः—भोः ! प्रातोऽसि ।

घटोत्कचः—किं मयानपि मध्यमः ?

भीमः—न तावदपरः ।

मध्यमः—(उपगम्य) भोः पुरुष ! प्रातोऽसि ।

पटोक्कचः—शान्तपानिदानो गत्यसि मध्यमः । मध्यम !
इत इतः ।

प्राह्वणः—(भीमसेनमुपगम्य) भो मध्यम ! परित्रायस्व
प्राह्वण-कुलम् ।

भीमः—न भेतव्यम् । न भेतव्यम् । मध्यमोऽहमभिषादये ।

प्राह्वणः—वायुरिय दीर्घायुर्मय ।

भीमः—अनुगृहीतोऽस्मि । कुतो मयमार्यस्य !

प्राह्वणः—धूयताम् । अहं खलु केशवदासो नाम प्राह्वणः ।
उत्तरस्यां दिशि मम मानुसो पञ्चदन्धुनामास्ति । तस्य
पुत्रोपनयनार्थं सकलश्रोऽस्मि प्रस्थितः ।

भीमः—अरिष्टोऽस्तु पन्थाः । ततस्ततः ।

प्राह्वणः—ततः समुत्पत्तिजनं मामेव राक्षसो दन्तुकामो-
ऽभ्युपैति ।

भीमः—एवम् अनेन, प्राह्वणजनस्य मार्गविद्मः एतः । मयतु ।
निप्रदिष्यामि तावदेतम् । भोः पुरुष ! तिष्ठ तिष्ठ ।

पटोक्कचः—एव स्थितोऽस्मि ।

भीमः—किमर्थं प्राह्वणजनमपराध्यसि ! मुच्यतां दिजसत्तमः ।

पटोक्कचः—न मुच्यते ।

मुच्यतामिति विस्मयं, प्रवीति यदि मे पिता ।

न मुच्यते तथा मेव, पृथीतो मानुराज्ञया ॥८॥

भीमः—(आत्मगतम्) कथं मानुराज्ञेति ! अहो ! पुरुगृध्रपु-
त्रत्ययम् तपस्वी । साधूकम् । माता रिल मनुष्याणां
दैवतानां च दैवतम् । (प्रकाशम्) भोः पुरुष !
महत्त्वं कलु तावदस्ति ।

घटोत्कचः—ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम् ।

भीमः—का नाम भयतो माता ?

घटोत्कचः—धूषतां, दिडिम्बा नाम राज्ञसी ।

भीमः—(आत्मगतम्) एवं दिडिम्बायाः पुत्रोऽयम् ।
(प्रकाशम्) भोः पुरुष ! भोः पुरुष ! मुच्यताम् ।

घटोत्कचः—न मुच्यते ।

भीमः—भो ब्राह्मण ! गृह्यतां तव पुत्रः । ययमेतमनुगमिष्याम् ।

द्वितीयः—मा मा भयानेयम् ।

त्यक्ताः प्रागेव मे प्राणाः, गुरुप्राणेष्वपेक्षया ।

युवा रूपगुणोपेतो, भवांस्तिष्ठतु भूतले ॥६॥

भीमः—आर्य ! मा श्रेयम् । क्षत्रियकुलोन्पन्नोऽहम् । पूज्यतमाः
खलु ब्राह्मणाः । तस्माच्छरीरेण ब्राह्मण-शरीरं विनि-
मातुमिच्छामि ।

घटोत्कचः—अथ केनायं वारितः ?

भीमः—मया ।

घटोत्कचः—किं त्वया ?

भीमः—अथ किम् !

घटोत्कचः—तेन हि भयानेयागच्छतु । (उभौ परिक्रामतः)
१६ तिष्ठ । त्वदागमनमभ्यायै निवेदयामि ।

भीमः—वाढम् । गच्छ ।

घटोत्कचः—(उपसृत्य) अम्ब ! अयमभिवाद्ये । विष-
भिलपितो भवत्या आहारार्थमानीतो मनुष्यः ॥

प्राहणः—यादम् । प्रथमः कलयः ।

(सपुत्रप्रय-कलत्रो निष्कान्तः केशवदासः)

भीमः—दिदिम्ये ! इतस्तायत् । यत्स घटोत्कच ! इतस्तावत् ।
तत्रभवन्तं केशवदासम्, आश्रमपदद्वारमात्रमपि
संभाषयिष्यामः ।

(निष्कान्तः सर्वे)

चतुःपञ्चाशः पाठः ॥ ५४ ॥

(भासस्य-कर्ण-मारम्)

सूत्रधारः—एवमार्षमिथान् विशापयामि । (परिक्रम्य, कर्णं
दत्त्वा) अये किंभु खलु विशापनत्रये शब्द एव
श्रूयते ? अह ! पश्यामि ।

(निपत्ये) भो भो निवेद्यतां महाराजाय, अङ्गेश्वराय ।

सूत्रधारः—भवतु । विशातम् ।

संग्रामे तुमुले जाते, कर्णाय कलिताञ्जलिः ।

निवेदयति सम्भ्रान्तो, भृत्यो दुर्योधनाज्ञया ॥१॥

(निष्कान्तः)

(ततः प्रविशति भटः)

भटः—भो भो निवेद्यतां महाराजाय,
उपस्थित इति । (परिक्रम्य,)

कर्णः—तत उक्तोऽहं भगवता ब्राह्मणेनूपदेशं करिष्यामि, न क्षत्रियाणामिति ।

शल्यः—अस्ति खलु भगवतः क्षत्रियवंश्यैः पूर्यवैरम् । ततस्ततः ।

कर्णः—ततो 'नाहं क्षत्रियः' इत्यत्रोपदेशं ग्रहीतुम् आरब्धं मया ।

शल्यः—ततस्ततः ।

कर्णः—ततः कतिपयकालातिक्रमे, कदाचित् फल-मूल-समित् कुश-कुसुमादरणाय गतवता गुरुणा सहानुगतोऽस्मि ।

शल्यः—ततस्ततः ।

कर्णः—ततः स गुरुर्वन-भ्रमण-परिश्रमात् मदङ्गे निद्रावश-मुपगतः ।

शल्यः—ततस्ततः ।

कर्णः—ततः ।

कुन्ते वज्रमुखेन नाम कृमिणा देवान्ममोरुद्वये,
निद्राच्छेद-भयाद् असह्यत गुरोर्धैर्यात् तदा वेदना ।
उत्थाय क्षतजाप्लुतः स सहसा रोपानलोदीपितो,
बुद्ध्वा मां च शशाप कालविफलान्यस्त्राणि ते सन्त्विति ॥३॥

शल्यः—अहो कष्टमभिहितं तत्रभवता !

कर्णः—परीक्षामहे तावदस्त्रस्य वृत्तान्तम् । (तथा कृत्वा)
एतान्यस्त्राणि निर्वीर्याणीव लक्ष्यन्ते ।

शल्यः—भोः कष्टं किन्तु खल्विदम् ।

कर्णः—शल्यराज ! अलमर्थं विधादेन ।

धर्मो हि यत्नः पुरुषेण साध्यो, भुजङ्ग-निहन्-चपला नृपथियः ।
तस्मात् प्रजापालनमात्रबुद्ध्या, इतेषु देहेषु, गुणा घन्ते ॥१॥

भगवन् । किमिच्छसि ? किमहं ददामि ?

शक्रः—महत्तरां भिक्षां याचे ।

कर्णः—महत्तरां भिक्षां भयते प्रदास्ये । गोसहस्रं ददामि ।

शक्रः—गोसहस्रमिति ! मुहूर्तकं क्षीरं पिबामि । नेच्छामि,
कर्ण ! नेच्छामि ।

कर्णः—किं नेच्छति भवान् ? इदमपि धूयताम् । वाञ्छितं
सहस्रं ते ददामि ।

शक्रः—अश्व इति ! मुहूर्तकमारोहामि । नेच्छामि, कर्ण !
नेच्छामि ।

कर्णः—किं नेच्छति भवान् ? अन्यदपि धूयताम् । वारणानां
चून्दमेतत्ते ददामि ।

शक्रः—गज इति ! मुहूर्तकमारोहामि । नेच्छामि, कर्ण !
नेच्छामि ।

कर्णः—किं नेच्छति भवान् ? अन्यदपि धूयताम् । अपर्याप्तं
कनकं ददामि ।

शक्रः—शुद्धीत्या गच्छामि । (किञ्चिद् गत्वा) नेच्छामि, कर्ण !
नेच्छामि ।

कर्णः—तेन हि जित्वा पृथिवीं ददामि ।

शक्रः—पृथिव्या किं करिष्यामि ?

कर्णः—तेन हि मच्छिरो ददामि ।

शक्रः—अपि हा ! अपि हा !

सर्वो जनः । तस्माद् वायस कश्चित् पश्यति, तावद्
बालं गृहीत्या, अपकामामि ।

देवकी—क आर्यपुत्रः, इमं मेप्यति ?

वसुदेवः—देवकि ! मायं प्रयीषि । अहमपि न जाने । अयत्तु ।
आनय ।

देवकी—गृह्णातु आर्यपुत्रः ।

वसुदेवः—(गृहीत्या) (देवकीम्) प्रविश त्वमाभ्यस्तरम् ।

देवकी—एषा गच्छामि मन्दभागा ।

(निष्क्रान्ता)

वसुदेवः—हस्तं प्रविश देवकी । वायसकामामि । (पतिकस्य)
निष्क्रान्तोऽस्मि मधुराणाः । अहो बलशोभायाम-
न्यकाः । इयं मगधनी यमुना कालवर्षमागूर्णा
स्थिता । किमिदानीं करिष्ये ? हस्तं द्विधास्त्रिधं
जलम् इतः स्थलम् इतः प्रधावति । वनो मे
मगधन्या मार्गः । (अदलीये) निष्क्रान्तोऽस्मि यमु-
नायाः ।

(ततः प्रविशति नन्दगोत्र)

वसुदेव—यस्य मन्दगत ! अयं मगधनीनो गोत्रः
कृशजम् ।

मन्मथेय—अयं मनेः । कृशजम् ।

वसुदेव—कस्य ' किमिदानीं प्रकृष्यामि ?

मन्मथेय—मनेः । नास्ति किमिदम् ।

वसुदेव—अस्य कस्य माने मानिनः ज्ञात् तद् सति न
कृशजम् ।

सर्वो जनः । तस्माद् यावन्न कश्चित् पश्यति, तावद्
यातुं गृहीत्वा, अपकामामि ।

देवकी—क आर्यपुत्रः, इमं नेष्यति ?

यमुदेवः—देवकि ! सत्यं व्रयीषि । अहमपि न जाने । भवतु ।
आनय ।

देवकी—गृह्णातु आर्यपुत्रः ।

यमुदेवः—(गृहीत्वा) (देवकीम्) प्रविश त्वमभ्यन्तरम् ।

देवकी—एषा गच्छामि मग्दमाणा ।

(निष्क्रान्ता)

यमुदेवः—हन्त प्रविष्टा देवकी । यावदपकामामि । (परिक्रम्य)
निष्क्रान्तोऽस्मि मथुरायाः । अहो यत्तयांश्चापम-
न्धकाटः । इयं भगवती यमुना कालवर्षसम्पूर्णा
स्थिता । किमिदानीं करिष्ये ? हन्त द्विधाच्छिद्यं
अलम् इतः स्थितम् इतः प्रधावति । दत्तो मे
भगवत्या मार्गः । (अवतीर्य) निष्क्रान्तोऽस्मि यमु-
नायाः ।

(ततः प्रविशति नन्दगोपः)

यमुदेवः—ययम्य नन्दगोप ! अपि भगवतीभ्यो गोभ्यः
कुशलम् ?

नन्दगोपः—आम् मर्तः ! कुशलम् ।

यमुदेवः—ययम्य ! किमिदानीं प्रच्छाद्यते ?

नन्दगोपः—मर्तः ! नास्ति किञ्चित् ।

यमुदेवः—मम ननु मार्गः शान्तः स्याद् यदि सत्यं न
ब्रूयान् ।

यमुदेवः—ययन ! मृतताम् ।

नन्दगोपः—यद् मतांशापयति । (गृह्णाति)

यमुदेवः—ययन ! प्रभाता गच्छ । प्रतिनिवर्तनं मयात् ।

नन्दगोपः—यद् मतांशापयति ।

(निष्क्रान्तः)

यमुदेवः—ननु निर्गतो नन्दगोपः । कश्चिदशब्द एव श्रूयते ।

(परिक्रम्य) अयं प्रयागजप्राण्यं दारिका ।

यापदिमां गृहीत्या देयक्या इमे निमित्त्य दुर्गन्तं
कर्म यश्चामि ।

(निष्क्रान्तः)

II (ततः प्रविशति कंसः)

कान्चुकीयः—(प्रविश्य) जयतु महाराज ।

महाराजः—प्रमृतयत्री किल देयकी ? किं प्रमृतम् ?

कान्चुकीयः—दारिका प्रमृता ।

राजा—दारिका या कुमारी या हन्तव्यः सर्वथा मया ।
प्रवेश्यतां सा दारिका ।

कान्चुकीयः—यद् मयात् आशापयति ।

(ततः प्रविशति दारिकां गृहीत्या धात्री)

धात्री—जयतु मतां । इयं दारिका, अस्माभिश्चिरात्
प्रभृति रक्षिता ।

राजा—मयापि नाम र्त्वायधः कर्तव्यो भवति ।

धात्री—शनैः शनैः । भर्तः !

राजा—इयं कंसशिला । यावत् साहसमनुष्ठास्यामि ।

(गृहीत्या तां प्रहरति)

III (ततः प्रविशति वृद्धगोपालको दामकश्च)

वृद्धगोपालकः—शांतिर्भवतु अस्माकं गोधनस्य ।

दामकः—मानुस ! यदाप्रभृति मन्दगोपपुत्रः प्रसूतः, तदा-
प्रभृति, अस्माकं गोधनं यज्जितरोमं संतृप्तम् ।
तनु सखेयां गोपजनानां प्रीतिर्यधेते । अम्यस्य ।
प्राते प्राते मूलानि । फलानि शुद्धे शुद्धे ।

वृद्धगोपालकः—अन्यथेदमाधर्वम् । मन्दगोपपुत्रोऽयमेक-
स्मिन् रोदे गत्वा रतिं पिबति, अन्यस्मिन् दधि भक्षयति,
अपरस्मिन् तपनीतं गिरति । ततो रुद्राभिर्गोपपुत्रतिभि-
र्मन्दगोप्यै उक्तम् । ततो रुद्रा मन्दगोप्या, दाम
गृहीत्वा, तस्य मध्ये यज्ञ्या, शेषम् उत्तुगले यद्धम् ।
ततस्मदपि उत्तुगलमापदृषन् । प्रेरय स यमलार्जुनयो-
नाम दानवयोस्तसिष्ठितम् ॥ ततस्तौ दानवी
भूतौ । ततो गोपजनैरुक्तम् । “मदावलपरायणो-
ऽयप्रभृति भर्तृदामोदरो नाम भवतु” । अम्यानि याम्नु-
तानि कर्मानि सख्यलोकहितार्थं कृतानि भर्तृदामोदरेण ।
(निष्क्रान्ताः सखे)

IV (ततः प्रविशति दामोदरः सद्रूपगन्ध)

भटः—(प्रविश्य) भो मन्दगोपपुत्र ! कंसराजो भयन्त-
माज्ञापयति ।

दामोदरः—कथमाज्ञापयतीति ।

भटः—सपुरायां धनुर्मदो नाम मदोन्मादो भविष्यति,
तमनुभवितुं सपरिजनैर्भयङ्किरागमन्यमिति ।

सद्रूपणः—आर्य ! शीघ्रमिदानीं गमिष्यायः ।

दामोदरः—वाङ्म । प्रणमः कृतः ।

V (ततः प्रविशति राजा)

राजा—दामोदरमिदोवनीय मल्लेनाथ पानयामि । धुप-
सेन ! धुपसेन !

भट्टः—(प्रविश्य) जयतु महाराजः ।

राजा—किमागतो मन्दगोपपुत्रः ?

भट्टः—धोनुमदेति महाराजः । प्रविश्यमेव दामोदरः ससद्वर्णो
गन्धदस्त्रिनं व्यासदयामास ।

राजा—(सावेगम्) गच्छ, पयानिर्दिष्टौ चाणूरमुष्टिकौ
प्रवेशय । वायदहमपि प्रासादमागच्छ चाणूरमुष्टिक-
योयुद्धं पश्यामि ।

भट्टः—यदाज्ञापयति महाराजः ।

(निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशतो धुपसेनेन सह चाणूरमुष्टिकौ)

राजा—धुपसेन ! प्रवेश्यतां गोपदारकी ।

भट्टः—यदाज्ञापयति महाराजः ।

(निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशतो दामोदरसद्वर्णो धुपसेनेन सह)

भट्टः—एष महाराजः । उपसर्पेतां भवन्तो ।

उभौ—आः कस्य महाराजः ?

भट्टः—सर्वस्य जगतोऽस्माकं च ।

दामोदरः—अद्यप्रभृति न भविष्यति ।

भट्टः—जयतु महाराजः । एतौ तौ ।

राजा—धुपसेन ! प्रवर्ततां युद्धम् ।

(सर्वे युद्धं कुर्वन्ति)

दामोदरः—(घाणूरं निहत्य) भग्नास्थिरेष निहतः ।

सदृपंतः—(मुष्टिकं निहत्य) मयापि निहतोऽयम् ।

दामोदरः—कंसामुरुं च यमलोकमहं गयामि । (प्रासादमारुह्य
कंसं शिरसि निष्कृत्य पातयित्वा) एष एष दुरात्मा
कंसः पतितः ।

गोपालकाः—ही ही गोपालकानां राज्यं संवृत्तम् ।

पशुदेवः—(प्रविश्य) अये ।

नन्दन्ति गुरतूर्याणि, वृष्टिः पतति फौमुमी ।

कंसान्तरस्य पूजार्थं, प्रायो देवाः समागताः ॥१॥

(गन्धर्वाक्षरसो गायन्ति)

नारायण ! नमस्तेऽस्तु, प्रणमन्ति च देवताः ।

अनेनामुरनाशेन, मदी च परिरक्षिता ॥२॥

(भरत-याक्यम्)

इमां सागरपर्यन्तां, दिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् ।

मदीमेकातपश्चाद्भां, राजभिर्दः प्रशस्तु नः ॥ ३ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

[Kalidasa's greatest poet of India lived in the 4th or the 5th century A. D. His poems of great magnitude are of a very high order and his style of writing is so elegant. Here is a beautiful description of a scene in the work called the Riga Samhita. I have taken liberty to make necessary alterations in the text.]

पटपंचाशः पाटः ॥ ५६ ॥

[कालिदासस्य श्रुतुमंतरे]

१ (श्रीमन्मु-वर्णनम्)

शृगाः प्रचण्डातप-तापिता मृशम्
 वृषा महत्या पशुष्कतात्तवः ।
 वनान्तरे तोयमिति प्रधाविता
 निरीक्ष्य भिन्नाञ्जनसन्निभं नमः ॥ १ ॥

खेर्मयूखिरमितापितो मृशम्
 विदद्यमानः पथि तप्तपांशुभिः ।
 अब्राह्मुखो जिह्वगतिः खसन् मुहुः
 फणी मयूरस्य तले निपीदति ॥ २ ॥

II (वर्षा-वर्णनम्)

वृषातुलंश्चातकपक्षिणां कुलैः
प्रयाचितास्तोयभरावलम्बिनः ।
प्रयान्ति मन्दं बहुवारिवर्षिणो
चलादृक्ताः श्रोत्र-मनोहरस्वनाः ॥ ३ ॥

तृणोद्गमैरुद्धतरोमलाद्बुरै-
धितानि नीलैर्हरिणी-मुखस्रतैः ।
घनानि रम्याणि हरन्ति मानमम्
विभूषितान्युद्धतपल्लवदुमैः ॥ ४ ॥

III (शरद्व-वर्णनम्)

काशैर्मही, शिशिर-दीधितिना रजन्यां
हंसैर्जलानि सरितां, कुमुदः सरांसि ।
समच्छदः कुमुम-भारनर्तनान्ताः
शुश्रीकृतान्युपवनानि न मालतीभिः ॥ ५ ॥

सोन्माद-हंसमिधूनैरुपशोभितानि
स्यन्द्धानि कुल्ल-शमलोत्पल-भूषितानि ।
मन्दप्रचार-पवनोद्धत-दीप्तिमाला-
म्पुत्कण्डयन्ति हृदयं सरिता सरांसि ॥ ६ ॥

IV (हेमन्त-वर्णनम्)

प्रवालोद्गम-पुष्परम्यः, प्रफुल्ललोध्रः परिपक्वशालिः ।
लीनपद्मः प्रपतनुपारो, हेमन्तकालः समुपागतः सखे ॥७॥
मृतशालिप्रसवैधितानि, मृगाङ्गना-यूय-विभूषितानि ।
नोदरकौञ्च-निनादितानि, सीमान्तराण्युत्सुक्यन्ति चेतः ॥८॥

V (शिशिर-वर्णनम्)

न चंदनं चन्द्र-मरीचि-शीतलम्
न हर्म्यपृष्ठं शरदिन्दुनिर्मलम् ।
न वायवः सान्द्रतुषारशीतला
जनस्य चित्तं रमयन्ति साम्प्रतम् ॥ ६ ॥

निरुद्धवातायन-मन्दिरोदरम्
हुताशनो भानुमतो गमस्तयः ।
गुरुषु वासांसि च शास्त्रचिन्तनम्
प्रयान्ति कालेऽद्य जनस्य सेव्यताम् ॥१०॥

VI (पसन्त-वर्णनम्)

ट्टमाः सपुष्पाः सलिलं सपद्मम्
नमः प्रसन्नं परनः गुगन्धिः ।

मार्गमंभवे—(१) विकार-हेतोः सति विविक्तने वेगां न
 वेगांसि न एव धीराः (१०) न धर्मवृत्तेषु यतः समलक्षणे
 (११) न स्वार्थमिच्छति मृग्यते हि तन् (१२) शुद्धि-
 मार्गं जनु धर्मसाधनम् (१३) द्विषति मंदाधर्मि
 मदात्मनाम् (१४) प्रेशः कलेन हि पुनर्नयतां विप्रते ।

आहुन्तले—(१५) कामी स्वतां पश्यति (१६) हंसो हि सर्व-
 मादत्ते तन्मिथा यत्प्रपश्यतः (१७) अनिवर्णनीयम्
 परकलत्रम् (१८) ननु प्रयातेऽपि निकल्पा निरूपः ।

पुवंशे—(१९) हेमः संलक्षणे हामो विशुद्धिः श्यामिकापि
 वा (२०) पदं हि सर्वत्र गुणनिधीयते (२१) काले ननु
 समारब्धाः कालं यध्नन्ति नीतिषः (२२) आदानं हि विसर्गाय
 सतां यारिमुच्चासि (२३) नहि सिद्धो गजस्कन्दी मयाद्
 गिरिगुहाशयः (२४) आशा गुरुणां ह्यविचार्यया
 (२५) विषमप्यमृतं कचिद् भवेन्, अमृतं वा
 विषमीश्वरेच्छया ।

अष्टपञ्चाशः पाठः ॥ ५८ ॥

(नानाकाव्येषु सूक्तयः)

य—(१) सदाभिमानैकधना हि मानिनः (२) मा जीयन् यः
 परावशा-दुःखदग्धोऽपि जीयति ।

निगताहुर्नीये—(१) सा सप्तमीत्यवृत्ते यथा पञ्चमम्

(४) द्वितं ममोद्वाति न दुर्लभं यत् ।

दृग्दृष्टिर्बे—(४) शून्यः सत्यनुगमस्य कावर्ण, न वसा-

गताः (६) न संज्ञादानयो भवति (७) सादृशे र्थाः

प्रतिपत्ति ।

महामाये—(८) आद्यान् पूरः कोविदारान् आचये

(९) आद्याथ सिताः पितरश्च तृताः ।

यादस्य निग्रे—(१०) नैव स्थानोपगमः, यद्वैतमन्थी न

पश्यति, पुनरापराधः न भवति ।

आर्यशून्य—(११) न रूपशोभा वसते दिना मुलेः ।

पशामित्यागरे—(१२) पदो हि नमसि सिताः, सानुः

पतति मूर्धनि ।

वस्यापि—(१३) जलविन्दु-निपातेन वस्यः पूर्वते पटः

(१४) गृहको मुगलेपेन करोति सधुत्पत्तिम्

(१५) शीलं सतां मण्डितम् (१६) निम्बूदस्य तृणं जगत्

(१७) कीर्तिर्यस्य न जीयति (१८) ज्ञानम्याधरणं समा ।

(१९) एकाः स एव हि पुमान् पामन्त्रिलोके, मुद्गस्य येन

धनिकस्य मुलं न दृष्टम् (२०) भद्रं भद्रं हते मौनं

कोविर्लज्जलङ्गामे । एतागे वदुःरा यत्र तत्र मौनं

समाचरेत् ॥

✓ पष्टितमः पाठः ॥ ६० ॥

(शुक्रनासोपदेशः)

शुक्रनास उवाच । तात चंद्रापीड ! अतिगहनं तमो यौवन-
प्रभवम् । दारुणो लक्ष्मी-भद्रः । अतितीव्रो दर्प-दाह-ज्वरोष्मा ।
विषमो विषय-विषाखाद-मोहः । यौवनारम्भे कालुष्यम् उपयाति
बुद्धिः, विशेषेण तु धनवताम् । अलीकाभिमानोन्माद-कारिणि
धनानि ॥

अवलोकयतु तावत् लक्ष्मीम् । लब्धाऽपि खलु दुःसेन
परिपाल्यते । परिपालितापि प्र-पलायते । न परिचयं रक्षति ।
नाभिजनमीक्षते । न रूपमालोकयते । न कुलव्रजम् अनुवर्तते ।
न शीलं पश्यति । न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतम् आकर्णयति ।
न धर्मम् अनुरुध्यते । न त्यागम् आद्रियते । न विशेषज्ञतां
विचारयति । नाचारं पालयति । न सत्यम् अनुबुध्यते । न लक्षणं
प्रमाणीकरोति । गुणवन्तम् अपवित्रमिव न स्पृशति । उदार-
सत्यम् अमङ्गलमिव न बहु मन्यते । विनीतं पातकिनमिव
नोपसर्पति । मनस्विनम् उन्मत्तमिवोपहसति ॥

तृष्णां संवर्धयति । नीचस्यमायताम् आविष्करोति । रेणुमयीव
स्वच्छमपि कलुषीकरोति । प्रेस्तायता कपटनाटकस्य । ध्वजशाला
साधुमायस्य । राहुजिह्वा धर्मन्दुमण्डलस्य । न हि तं पश्यामि,
अनया यो न विप्रलम्भः । अनया परिगृहीता नराः सर्वाधिनयाधि-
ष्ठानतां गच्छन्ति । आसन्नमृत्यव इव पन्थुजनमपि नाभिजानन्ति ।
तृष्णा-विष-योगमूर्छिताः कनकमयमिव सर्वे पश्यन्ति । मनो-
हराहतयोऽपि लोक-विनाश-हेतवः । तद्वस्थाश्च व्यसनशत-
शङ्क्यताम् उपगताः पतितमप्पात्मानं नाधगच्छन्ति । मन्यन्ते

[Bhartrihari who lived in the seventh century A. D. a grammarian, a philosopher and a poet too. His poetical works are the three Śatakas—the Nīti, Śrīnāgāra and the Vairājña Śataka.]

एकपष्टः पाठः ॥ ६१ ॥

(मर्तृद्वारेः पद्यानि)

नीतिशतके—

साहित्य-संगीतकला-विहीनः

साक्षात् पशुः पुच्छविपाण-हीनः ।

तृणं न खादन्नपि जीवमान-
स्त्वद् भागधेयं परमं पशूनाम् ॥

येषां न विद्या न

ज्ञानं न शीलं न

ते मर्त्यलोके

मनुष्यरूपेण

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति याचि

मानोन्नाति दिशति, . . .

प्रेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति

मत्संगतिः कथय किं न करोति

Bhartrihari who lived in the seventh century A. D. was a grammarian, a philosopher and a poet too. His famous poetical works are the three Śatakas—the Nīti, the Śrīgāra and the Vairājña Śataka.]

एकपट्टः पाठः ॥ ६१ ॥

(भर्तृहरेः पद्यानि)

नीतिशतके—

साहित्य-संगीतकला-विहीनः

साक्षात् पशुः पुच्छविपाण-हीनः ।

तृणं न खादन्नपि जीवमान-

स्तद् भागधेयं परमं पशूनाम् ॥ १ ॥

येषां न विद्या न तपो न दानम्

ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।

ते मर्त्यलोके सुवि भारभृता

मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ २ ॥

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यम्,

मानोन्नतिं दिशति, पापमपाकरोति ।

चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिम्,

मत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥ ३ ॥

विपादि धैर्यमधाम्पुदये वामा
सदासि वारूपदुता पुधि विक्रमः ।
यशमि वामिरनिर्व्यसनं श्रुती
प्रकृति-विद्वामिदं हि महात्मनाम् ॥ ४ ॥

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः
नराम्पुभिर्भूरि-विलम्पितो यनाः ।
अनुद्धताः सङ्गुरुयाः सद्दिमिः
स्वमाय एवैष परोपकारिणाम् ॥ ५ ॥

तृष्णां द्विन्धि भज क्षमां जहि मदम्
पावे रतिं मा कृपाः,
सत्यं मृदुनुयाहि साधु-पदवीम्
सेवय विद्वज्जनम्
मान्यान्मानय, विद्रिपोऽप्यनुनय
प्रच्छादय स्वान् गुणान्
कीर्तिं पालय दुःखितं कुरु दयाम्
एतत्सर्ता लक्षणम् ॥

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशत गच्छन्तु वा यथेष्टम् ।

अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥७॥

वैगम्यशतके—

मोघा न भुक्ता वयमेव भुक्ता-
स्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ।
कालो न यातो वयमेव याता-
स्त्वृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ ८ ॥

म्याधीध विष्ठति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ।
आयुः परिस्रवति मिश्रघटादिबाम्मो
लोकस्तयाऽप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥

चला लक्ष्मीश्चलाः प्राणाः, चलं जीवितयोवनम्
चलाचले च संसारे, धर्म एको हि निश्चलः ॥९॥

अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥७॥

वेराग्यशतके—

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ता-
स्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ।
कालो न यातो वयमेव याता-
स्वप्ना न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ ८ ॥

न्याधीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ।
आयुः परिस्रवति मिश्रघटादिवाम्भो
लोकस्तथाऽप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥

चला लक्ष्मीश्चलाः प्राणाः, चलं जीवितयौवनम्
चलाचले च संसारे, धर्म एको हि निश्चलः ॥१०॥

अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥७॥

वैराग्यशतके—

भोगा न सुखा वयमेव सुखा-
स्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ।
कालो न यातो वयमेव याता-
स्वप्ना न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ ८ ॥

म्यामीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इव ग्रहरन्ति देहम् ।
आयुः परिस्त्रवति मिन्नघटादिबाम्भो
लोकस्तथाऽप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥ ९ ॥

चला लक्ष्मीश्चलाः प्राणाः, चलं जीवितयौवनम् ।
चलाचले च संसारे, धर्म एको हि निश्चलः ॥१०॥

यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
आय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥७॥

वेराग्यशतके—

योगा न भुक्ता वयमेव भुक्ता-
तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ।
आलो न यातो वयमेव याता-
वृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ ८ ॥

भ्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इव ग्रहरन्ति देहम् ।
आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिबाम्भो
लोकस्तयाऽप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥ ९ ॥

लक्ष्मीश्चलाः प्राणाः, चलं जीवितयौवनम् ।
आचले च संसारे, धर्म एको हि निश्चलः ॥१०॥

येव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
प्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥७॥

वेगाप्युत्तरे.—

गा न सुखा ययमेव सुखा-
पो न कृतं ययमेव तप्ताः ।
हो न यातो ययमेव याता-
प्या न जीर्णा ययमेव जीर्णाः ॥ ८ ॥

भ्याधीय विष्टति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ।
आयुः परिह्रवति मिश्रघटादिवाम्मो
लोकस्तथाऽप्यहितमाचरतीति विशम् ॥ ९ ॥

लक्ष्मीश्चलाः प्राणाः, चलं जीवितयोवनम् ।
चले च संसारे, धर्म एको हि निश्चलः ॥१०॥

